

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası üzrə pozitiv öhdəliklər

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının tətbiqinə dair məlumat kitabçası

Jan-Fransua Akandci-Kombe (Jean-François Akandji-Kombe)

İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyası № 7

Directorate General of Human Rights Council of Europe
(Avropa Şurasının İnsan Hüquqları Baş Direktorluğu)
F-67075 Strasbourg Cedex

© Avropa Şurası 2007

Mündəricat

Giriş

I. Ümumi məsələlər

- Pozitiv öhdəliklər anlayışı ətrafında konsepsiyalar
- Pozitiv və neqativ öhdəliklər
- Pozitiv öhdəliklər və Konvensiyanın horizontal effekti
- Pozitiv öhdəliyin növləri: “prosesual” və “maddi-hüquqi” öhdəliklər
- Pozitiv öhdəliklərə riayət edilməsinin təmin olunması

II. Şəxsi həyatın və fiziki toxunulmazlığın müdafiəsi

- Maddi-hüquqi öhdəliklər
- Prosesual öhdəliklər

III. Şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi

- Ümumi məsələlər
- Şəxsi həyata hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti
- Ailə həyatına hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti
- Mənzil toxunulmazlığına və yazışma sirlirinə hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti
- Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

IV. Plüralizmin müdafiəsi

- Azad seçkilərin keçirilməsi
- İfadə azadlığı
- Fikir, vicdan və din azadlığı
- Yığıncaqlar və birləşmək azadlığı

V. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara hörmət

- Mülkiyyət hüququ
- Təhsil hüququ

VI. Bərabərliyin təşviqi

VII. Prosesual təminatlarla bağlı pozitiv öhdəliklər

- Ümumi təminatlar
- Xüsusi təminatlar

Qeyd

Bu kitabça hüquq fəaliyyəti ilə məşğul olan o şəxslər üçün nəzərdə tutulub ki, onlardan İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasını (Konvensiya) tətbiq etmək, onun müddəalarına istinad etmək və ya digər şəxslərə bu barədə təlim keçmək tələb oluna bilər. Bu seriyanın digər kitabçalarından fərqli olaraq bu kitabça konkret hüquq və ya maddə ilə bağlı deyil. Əksinə, o, bütövlükdə götürülmüş Konvensiyanın maddi-hüquqi müddəalarından irəli gələn konkret öhdəliklər kateqoriyasını əhatə edir. Bunlar *pozitiv öhdəliklərdir*. Neqativ öhdəliklər kimi onlar da Konvensiyanın təminat verdiyi hüquqların bir hissəsini təşkil edirlər; və bu hüquqlara riayət edilməsi Konvensiyaya riayət edilməsi ilə paralel cərəyan edən prosesdir. Buna görə də bu öhdəliklərlə və onların ehtiva etdiyi məsələlərlə tanış olmaq önəmlidir.

Giriş

İnsan şəxsiyyətinin müdafiəsinə dair bütün beynəlxalq sənədlərin məqsədi ilk növbədə hüquqları təsbit etməkdən ibarət olsa da, bu müdafiə iştirakçı dövlətlərin öhdəliklərindən asılıdır (hələ biz təminat mexanizmlərinin bərqərar edilməsini demirik). Buna görə də bu öhdəliklərin müəyyən edilməsinə, onların hüdudlarına və tətbiq dairəsinə beynəlxalq nəzarət orqanlarının xüsusi diqqət yetirməsi təəccüblü deyil. İnsan hüquqları sahəsində tətbiq edilən prinsipləri nəzərə alsaq (onların arasında səmərəlilik prinsipi aparıcı yer tutur), hətta iddia edə bilərik ki, həmin diqqət bu sahədə daha ciddidir. Adı çəkilən sonuncu prinsip tələb edir ki, öhdəliklər şəxsin müdafiəsini ən yaxşı şəkildə təmin etmək mənasında şərh olunsun. Söhbət öhdəliklərdən gedirsə, həmin prinsip onu da tələb edir ki, müvafiq konvensiyalar sosial inkişafın işığında şərh olunsun. Deməli, bu sahədəki presedent hüququ progressiv xarakter daşmalıdır.

Dövlətlərin öhdəliklərinin hüdudlarını və tətbiq dairəsini müəyyən edərkən nəzarət orqanları tərəfindən müxtəlif üsullar tətbiq edilir. Ən maraqlı üsullardan biri ondan ibarətdir ki, hər bir hüquqa üç cür öhdəlik doğura bilən hüquq kimi baxılır: “hörmət etmək öhdəliyi” (bu öhdəlik dövlət orqanlarının və nümayəndələrinin pozuntular törətməməsinə tələb edir); “müdafiə etmək öhdəliyi” (bu öhdəlik dövlətdən tələb edir ki, hüquqların sahiblərini üçüncü tərəflərin müdaxiləsindən müdafiə etsin və hüquq pozucularını cəzalandırsın); və nəhayət “icra etmək öhdəliyi” (bu öhdəlik hüququn tam reallaşdırılaraq həyata keçirilməsi üçün konkret pozitiv tədbirlər görülməsini tələb edir). Bu yanaşma iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara həsr olunmuş sənədlərin düzgün tətbiqinə nəzarətə görə cavabdehlik daşıyan orqanlar tərəfindən üstünlük verilən yanaşmadır; amma bu sözlər, əlbəttə ki, mülki və siyasi hüquqlarla əlaqədar olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə aid edilə bilməz.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz növbəsində daha sadə olan iki aspektli yanaşmanı seçərək dövlətlərin öhdəliklərini iki kateqoriyaya bölüb: *a)* neqativ öhdəliklər və *b)* pozitiv öhdəliklər. Aşağıda görəcəyimiz kimi, bu yanaşma birincidən fərqlənsə də onunla çoxlu ümumi cəhətlərə malikdir. Bu əsasən söykənərək, bu gün Məhkəmə Konvensiyanın təminat verdiyi hüquqların son qoruyucusu olaraq onların daha geniş müdafiəsini təmin edir¹.

Mahiyyət etibarilə dövlətlərdən hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilə etməməyi tələb edən neqativ öhdəliklərə həmişə Avropa Konvensiyasına xas olan öhdəliklər kimi baxılsa da, eyni sözləri pozitiv öhdəliklər haqqında demək olmaz. Bu öhdəliklərin bəziləri (faktiki olaraq çox az qismi), əlbəttə ki, lap əvvəldən Konvensiyanın mətnində əks olunmuşdu. Lakin pozitiv öhdəliklər konsepsiyasının özü və bu cür öhdəliklərin icra “mexanizmi” 1960-cı illərin sonunadək, yəni *Dillər haqqında Belçika işi*² buna təkan verənədək hələ peyda olmamışdı. Həmin əlamətdar qərarın qəbul edildiyi vaxtdan bəri Avropa Məhkəməsi daim bu kateqoriyaya yeni elementlər əlavə edərək onu o qədər genişləndirib ki, indi faktiki olaraq Konvensiyanın müəyyən standart bərqərar edən müddələrinin hamısı öz tələbləri baxımından ikili aspektə malikdir: bunlardan biri

¹ Aşağıdakılar bu mövzuda iki mühüm araşdırmaçıdır: Frédéric Sudre, “Les obligations positives dans la jurisprudence européenne des droits de l’homme”, *Revue trimestrielle des Droits de l’homme*, 1995, pp. 363 ff.; A.R. Mowbray, *The development of positive obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, Hart Publishing, Oxford – Portland Oregon, 2004.

² 23 iyul 1968-ci il tarixli qərar.

neqativ, digəri pozitiv aspektdir. Beləliklə, burada biz mahiyyət etibarını ilə məhkəmə presedentləri əsasında formalaşmış yaradıcı işlə və ya strukturla rastlaşırıq. Bu iş həm də hakimlərin mühüm bir işidir və ona haqlı olaraq Konvensiya hüquqlarının həyata keçirilməsinə xidmət edən “həllədiçi silah”³ kimi baxılır. Faktiki olaraq, pozitiv öhdəlik konsepsiyasına müraciət edilməsi Məhkəməyə Avropa Konvensiyasının mətnindəki maddi-hüquqi tələbləri gücləndirmək və bəzən genişləndirmək, habelə onları 6-cı və 13-cü maddələrdən müstəqil olan və bu maddələrin əhatə etdiyi öhdəliklərin əlavəsi olan prosessual öhdəliklərlə əlaqələndirmək imkanı verib. Bunun məqsədi fərdlərin təminat verilən hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməkdir.

Bu məlumat kitabçasının niyyəti həmin öhdəlikləri “İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları” seriyasının ruhuna uyğun olaraq sadalamaqdır. Bu iş maddə-maddə yerinə yetiriləcək, yaxud ən azı məqsədlərindən asılı olaraq maddələri qruplaşdırmaq yolu ilə icra olunacaq. Beləliklə, biz həyatın və fiziki toxunulmazlığın qorunması (II), şəxsi və ailə həyatının (III), plüralizmin qorunması (IV), iqtisadi, sosial və mülki hüquqların təmin olunması (V), bərabərliyin təşviqi məsələlərini (VI) və nəhayət, prosessual təminatlardan irəli gələn pozitiv öhdəlikləri (VII) növbə ilə nəzərdən keçirəcəyik⁴.

Lakin bu ardıcılıqla irəliləməzdən əvvəl pozitiv öhdəliklər anlayışını müəyyən etmək və ümumi məsələlərə aydınlıq gətirmək önəmlidir (I). Bu, təkə pozitiv öhdəliklərə anlayış verməyi və onların nəticələrini aydınlaşdırmağı deyil, həm də onların neqativ öhdəliklərlə münasibətini və Konvensiyanın “horizontal effekti” adlandırılan məsələ ilə mümkün əlaqəsini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu hissədə biz həmçinin bu öhdəliklərin tipologiyasını təyin etməyə və Avropa Məhkəməsi tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi üsullarını araşdırmağa çalışacağıq. Bütün bunların məqsədi bütövlükdə mövzunun başa düşülməsinə şərait yaratmaqdan, bu növ öhdəliklərin Konvensiya sistemində necə fəaliyyət göstərməsinin və mübahisəli məsələlərə necə təsir etməsinin sistemli mənzərəsini yaratmaqdan ibarətdir. Bu yolla müvafiq presedent hüququnun dərk edilməsi və ölkə daxilində tətbiqinin başa düşülməsi üçün mühüm tövsiyələri təmin edəcəyimizə ümid bəsləyirik.

³ Bu termin professor J.-P. Margenod (J.-P. Marguénaud) tərəfindən “*La Cour européenne des Droits de l’Homme*” (Daloz, Paris, coll. Connaissance du droit, 2nd edition, p. 36) əsərində düşünülmüşdür.

⁴ Burada istifadə edilmiş təsnifat əsasən professor F. Sudre (*F. Sudre*) tərəfindən “*Droit international et européen des droits de l’homme*” (Presses universitaires de France, coll. droit fondamental, 7th edition, 2005) əsərində düşünülmüş təsnifatdan götürülüb.

I. Ümumi məsələlər

Pozitiv öhdəliklər anlayışı ətrafında konsepsiyalar

Anlayış

Müvafiq presedent hüququnun sistemli mənzərəsini Məhkəmə qərarlarından, məsələn, *Siliadin Fransaya qarşı* iş üzrə qərardan⁵ görmək mümkün olsa da, bu qərarlarda pozitiv öhdəlik konsepsiyasının ümumi anlayışı verilmir. Lakin belə anlayışı ayrı-ayrı işlərdən asanlıqla əldə etmək olar. *Dillər haqqında Belçika işində*⁶ ərizəçilər iddia edirdilər ki, belə öhdəliklər “nəyisə etmək öhdəlikləri” kimi tanınmalıdır və bunu şikayətləri üçün əsas qismində götürürdülər. Məhkəmə bu rəyi təsdiq etməkdən imtina etdi və belə bir qərar çıxarmağı üstün tutdu ki, ərizəçilərin istinad etdikləri maddə (1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi) öz xarakteri etibarilə dövlət tərəfindən tənzimləmə tələb edir. Sonradan bu mövqə qorunub saxlandı. Avropa Məhkəməsinin fikrincə, pozitiv öhdəliklərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, praktikada onlar milli hakimiyyət orqanlarından hüququn təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməsini⁷, yaxud daha dəqiq desək, fərdin hüquqlarını qorumaq üçün əğlabatan və münasib tədbirlər görülməsini⁸ tələb edirlər. Belə tədbirlər məhkəmə tədbirləri ola bilər⁹. Bu o hallarda mümkündür ki, Konvensiyanı pozan fərdlərə qarşı dövlət tərəfindən sanksiyalar tətbiq edilməsi gözlənilir, dövlət bunu istər müəyyən fəaliyyət növü üçün, istərsə də müəyyən şəxslər kateqoriyası üçün hüquq normaları müəyyən etmək yolu ilə edir. Lakin bu sanksiyalar həm də praktiki tədbirlərdən ibarət ola bilər. Məhkəmənin ümumi rəyinə əsasən (bu rəy həm neqativ, həm də pozitiv öhdəliklərə şamil olunur), “hüquqi maneə kimi faktiki maneə də Konvensiyaya zidd ola bilər”¹⁰. Məsələn, yada salaq ki, müəyyən işlərdə həbsxana müdiriyyətindən məhbusların intiharının qarşısını almaq, yaxud məhbusların digər məhbuslara qarşı Avropa Konvensiyasına zidd tərzdə davranmasının qarşısını almaq tələb olunur. İki növ (hüquqi və praktiki) tədbir hətta eyni vaxtda zəruri ola bilər. Bu işin hallarından asılı olan məsələdir.

Hüquqi əsas

Bir çox işlərdə pozitiv öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməli olan tələblərin genişləndirilməsi ilə nəticələndiyini nəzərə alsaq, onların hüquqi əsası məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səlahiyyətlə bağlı ümumi prinsipin (bu prinsip Məhkəmənin Konvensiyada əsas olmayan hüquqları müdafiə etmək səlahiyyətinə malik olmadığını nəzərdə tutur)¹¹ nəticəsi olaraq, Avropa hakimləri hər bir pozitiv öhdəliyi Konvensiyanın müəyyən maddəsi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Bu baxımdan presedent hüququ təkamülə uğramışdır.

⁵ 26 iyun 2005-ci il tarixli qərar.

⁶ Bu işə yuxarıda istinad edilib.

⁷ *Hakkanen Finlandiyaya qarşı*, 24 avqust 1994.

⁸ *Lipez-Ostra İspaniyaya qarşı*, 9 dekabr 1994.

⁹ Xüsusən bax: “*Vgt Verein Gegen Tierfabriken*” *İsveçrəyə qarşı*, 28 sentyabr 2001. Bu işdə Məhkəmə daxili qanunvericiliyi qəbul etmək öhdəliyini qeyd edib.

¹⁰ *Eyri İrlandiyaya qarşı*, 11 sentyabr 1979, b. 25.

¹¹ Misal üçün bax: *Conston və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 sentyabr 1986.

İlk öncə öhdəlikləri xarakter etibarını ilə maddi-hüquqi və ya prosessual olmaları əsasında fərqləndirmək mümkün idi. Sonuncu halda hesab edilirdi ki, pozitiv öhdəliklər maddi hüququ müəyyən edən konkret maddədən irəli gəlir. Bu xüsusən o hallara aiddir ki, sözügedən öhdəlik konkret müddədə göstərilmiş olsun. Məsələn, 2-ci maddənin 1-ci bəndinin birinci cümləsi (“Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur”) yaşamaq hüququnun qorunması üçün dövlət tərəfindən məhkəmə qaydasında pozitiv müdaxiləni nəzərdə tutur¹². Bu elə bir situasiyadır (həm də ümumi haldır) ki, bu halda konkret öhdəlik maddədəki müddənin özündə birbaşa göstərilməsə də Konvensiyanın konkret müddəsi pozitiv öhdəlik yaradan müddə kimi şərh olunur və analogi müddəalarla eyni kateqoriyaya aid edilməlidir. Avropa Məhkəməsinin iddia etdiyinə görə bu qayda xüsusən 8-ci maddəyə aiddir, Avropa Məhkəməsinin bu fikri əsasən ondan qaynaqlanır ki, bu maddə fərdin şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlirinə hörmət hüququnu nəzərdə tutur¹³. Daha geniş aspektdən yanaşsaq, eyni qayda Konvensiyanın bütün digər müddəalarına da şamil olunur, bu şərtlə ki, onlar yerinə yetirilməsi təmin edilməli olan Konvensiya normasından irəli gələn maddi-hüquqi öhdəlik doğurmuş olsun¹⁴. Prosessual pozitiv öhdəliklərə gəldikdə, burada fərqli mənzərə yaranır, söhbət 2-ci (yaşamaq hüququ), 3-cü (işgəncələrin qadağan olunması) və ya 4-cü (köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması) maddələrdən irəli gələn, Məhkəmə tərəfindən qeyd olunan pozitiv öhdəliklərdən gedir. Presedent hüququnda dəfələrlə vurğulandığı kimi, bu maddələr Konvensiyanın 1-ci maddəsi ilə birgə götürülməklə bu cür öhdəliklər doğura bilər¹⁵. Belə ki, həmin maddələr üzrə pozitiv öhdəliklər iştirakçı dövlətlərin belə bir ümumi öhdəliyindən irəli gəlir ki, həmin dövlətlər “onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün” Konvensiyada “müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etməlidirlər”, bu öhdəlik isə onu nəzərdə tutur ki, “iştirakçı dövlətlər pozuntu baş verən vaxt onların “yurisdiksiyasında” (və ya səlahiyyətində) olan hər kəsin qorunan hüquq və azadlıqlarının istənilən pozuntusuna görə cavabdehlik daşıyırlar”¹⁶. Beləliklə, pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsi ümumi effektdə malikdir: onun prosessual aspekti Konvensiyanın istənilən müddəsinə, xüsusən də hər hansı standart müəyyən edən müddəsinə şamil oluna bilər.

Son dövrlərə aid presedent hüququ yeni tendensiyanı əks etdirir, həmin tendensiyadan belə görünür ki, Məhkəmə müəyyən etdiyi maddi-hüquqi və ya prosessual pozitiv öhdəlikləri sistemə olaraq Avropa Konvensiyasının və həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsinin standart müəyyən edən müddəaları ilə əlaqəli şəkildə götürür. Buna görə də ifadə azadlığını qorumaq üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyi 10-cu maddənin 1-ci maddə ilə birgə götürülməsindən¹⁷, mülkiyyəti qorumaq öhdəliyi isə 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin Konvensiyanın 1-ci maddəsi ilə birgə götürülməsindən¹⁸ irəli gəlir¹⁹. Burada açıq-aydın istiqamət dəyişikliyi görünür, özü də bu dəyişiklik Konvensiyanın ümumi strukturunun yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqəlidir və bunu bəzi son

¹² Bu maddə ilə və eyni zamanda digər maddələrlə bağlı əlavə təfsilatlar barədə aşağıya bax.

¹³ Bu məsələyə dair presedent hüququ üçün aşağıya bax.

¹⁴ Misal üçün bax: *Marks Belçikaya qarşı*, 26 aprel 1979.

¹⁵ Məsələn, 3-cü maddə ilə bağlı bax: *Assenov Bolqarıstana qarşı*, 28 oktyabr 1998.

¹⁶ *Assanidze Gürcüstana qarşı*, 8 aprel 2004.

¹⁷ Misal üçün bax: *“Vgt Verein Gegen Tierfabriken” İsveçrəyə qarşı*, 28 sentyabr 2001.

¹⁸ Misal üçün bax: *Broniovski Polşaya qarşı*, 22 iyun 2004.

¹⁹ Qeyd: fərdləri qəddar rəftardan qorumaq öhdəliyi isə, əksinə, yalnız 3-cü maddəyə əsaslanır (*Farbutis Litvaya qarşı*, 2 dekabr 2004).

qərarlardan görmək olar. Xüsusən bunu *Assanidze Gürcüstana qarşı*²⁰, habelə *İlaşku və başqaları Moldovaya və Rusiyaya qarşı*²¹ işlərdən görmək olar. Bu qərarların sayəsində Konvensiyanın 1-ci maddəsinə həmişəkindən daha çox Konvensiya sisteminin özəyini təşkil edən maddə kimi baxılır, o mənada ki, o, dövlətlərin ümumi öhdəliklərinin (bunlar həm də pozitiv öhdəliklərdir) müstəqil mənbəyini təşkil edir. Məsələn, *Assanidzenin işi* üzrə qərarla Məhkəmə müəyyən etdi ki, 1-ci maddə dövlətin bütün ərazisində və hər bir fərdə münasibətdə Konvensiya sisteminə təminat verən dövlət sisteminin bərqərar edilməsini dolayısı ilə nəzərdə tutur və tələb edir; *İlaşkunun işi* üzrə qərarla isə Məhkəmə hesab etdi ki, separatçı rejim ucbatından ərazisinin bir hissəsi dövlətin nəzarətindən və səlahiyyətindən çıxdığı hallarda belə, dövlət həmin ərazidəki əhaliyə münasibətdə 1-ci maddə üzrə daşdığı pozitiv öhdəlikləri daşımaqda davam edir: ondan tələb olunur ki, bir tərəfdən həmin ərazi üzərində nəzarəti bərpa etmək üçün zəruri tədbirlər görsün, digər tərəfdən isə orada yaşayan şəxsləri müdafiə etsin. Bu ümumi öhdəlikləri kvazi-müstəqil öhdəliklər adlandırmaq olar. Onların müstəqilliyi onunla məhdudlaşır ki, onlar yalnız Konvensiyanın 1-ci maddəsi vasitəsilə yaranırlar. Amma ümumən onların mövcudluğu təkcə bu maddədən asılı deyil, çünki onlara riayət edilməsi yalnız o halda yoxlanıla bilər ki, Avropa Konvensiyası ilə təmin olunan maddi-hüquqi hüquqlardan hər hansı birinin pozulduğunu iddia edən ərizə mövcud olsun. Buna görə də, belə görünür ki, bu öhdəliklər kontekstdən asılıdır, çünki onlar hökmən konkret standartın işığında yoxlanılmalıdır²². Müvafiq olaraq, bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış etsək, 1-ci maddə standart müəyyən edən müddəalarla daim qoşa götürülməlidir.

Son dövrlərin presedent hüququnda qeyd edilməli olan bir tendensiya da vardır ki, həmin tendensiyaya görə, Məhkəmə hesab edir ki, pozitiv öhdəliklər standart müəyyən edən müddəalarla “qanunun aliliyi” və ya “dövlətin qanunun aliliyi ilə idarə olunması” kimi ümumi prinsipin kombinasiyasından doğur, qeyd edək ki, Məhkəmə bu prinsipi “demokratik cəmiyyətin təməl prinsiplərindən biri” və “Konvensiyanın bütün maddələrinə xas olan” prinsip hesab edir²³. Bu prinsipin ayrılmaz xarakterinin Məhkəmə tərəfindən təsdiq edildiyini nəzərə alsaq, belə bir sual yarana bilər ki, biz hər bir maddənin daxili təminat şərtləri baxımından bütün maddələrin müstəqilliyinə doğru irəliləmirik ki?

Məqsəd

İstər standart müəyyən edən konkret müddəaya, istərsə də həmin müddəanın Konvensiyanın 1-ci maddəsi ilə və ya Avropa hüququnun ümumi prinsipləri birgə götürülməsinə əsaslanmaqdan asılı olmayaraq bütün pozitiv öhdəliklər eyni məqsəd daşıyır ki, bu da Avropa Konvensiyasının səmərəli tətbiqindən və onun təmin etdiyi hüquqların səmərəliliyindən ibarətdir. *Eyrinin işi* üzrə qərar²⁴ bu gün də bunun mükəmməl nümunəsidir. Ərindən ayrı yaşamaq istəyən ərizəçi bunu İrlandiya hüququnda nəzərdə tutulmuş məhkəmə icraatı vasitəsilə həyata keçirmək yolunu seçmişdi.

²⁰ 8 aprel 2004-cü il tarixli qərar.

²¹ 8 iyul 2004-cü il tarixli qərar.

²² Yuxarıda adı çəkilən *Broniovskinin işi* üzrə qərarla Məhkəmənin yanaşmasına bax.

²³ *Mateus Fransaya qarşı*, 31 mart 2005 (xüsusən qərarın 70-ci bəndinə bax); eləcə də bu yanaşmanın meydana çıxması ilə bağlı yuxarıda adı çəkilən *Broniovskinin işi* üzrə qərara bax.

²⁴ Bu qərara yuxarıda 10-cu haşiyə qeydində istinad edilib.

Gəlirlərinin azlığı və həmin vaxt İrlandiyada pulsuz hüquqi yardım sisteminin mövcud olmaması səbəbindən ərizəçi sonda ərizəsindən imtina etməli oldu, çünki prosedurun mürəkkəbliyini nəzərə alaraq belə düşünürdü ki, vəkil yardımını olmadan təkbaşına özünü müdafiə edə bilməyəcək. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qarşısında o, konkret olaraq iddia etdi ki, dövlət onu səmərəli müdafiə vasitəsi ilə təmin etməməklə 6-cı maddənin 1-ci bəndini pozub. Sonda Avropa Məhkəməsi onun şikayətləri ilə razılaşdı. Lakin burada qabardılmalı olan əsas məsələ Məhkəmənin hansı mülahizələr əsasında bu qərara gəlməsidir. Məhkəmə qiymətləndirməyə belə bir məşhur ifadəni qeyd etməklə başladı ki, “Konvensiya nəzəri və ya xəyali hüquqları deyil, praktiki və səmərəli hüquqları təmin etmək məqsədini daşıyır”. Buna görə də hüquqi müdafiə vasitələrinin sadəcə mövcud olması kifayət deyil: həm də onların real və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi mümkün olmalıdır. Məhkəmənin bildirdiyinə görə, bu, şəxsin iqtisadi və sosial hüquqlarının (bu işdə pulsuz hüquqi yardım hüququnun) tanınmasına səbəb ola bilər²⁵, “baxmayaraq ki, Konvensiya mahiyyət etibarını ilə mülki və siyasi hüquqları təsbit edir, onların çoxu sosial və ya iqtisadi xarakterli nəticələr doğurur”. Buna görə də Konvensiyanın əhatə dairəsinə düşən sahələrdə iqtisadi və sosial hüquqları bir-birindən ayıran “dəqiq sərhəd” yoxdur.

Pozitiv öhdəliklərin tətbiq dairəsi təəccüblü dərəcədə stabil görünür. Məhkəmə özünün müvafiq qərarlarında bunu daim vurğulayıb²⁶. Buradan belə nəticə çıxır ki, pozitiv öhdəliklər Konvensiya ilə qorunan hüquqların həqiqətən həyata keçirilməsi üçün mahiyyət etibarını ilə real maddi şərtləri və məhkəmə şərtlərini təmin etməlidir.

Pozitiv və neqativ öhdəliklər

Pozitiv və neqativ öhdəliklər müstəsna öhdəliklərdirmi?

Pozitiv öhdəliklər, artıq başa düşdüyümüz kimi, neqativ öhdəliklərə əlavədir. Bəs demək olarmı ki, onlar birlikdə bütün Konvensiya məsələlərini əhatə edir? Əgər *Pla və Punsernau Andorraya qarşı* iş üzrə qərara²⁷ istinad etsək, bu sualın cavabı mənfi olmalıdır, həmin qərarla belə hesab edilir ki, üçüncü yanaşma mövcud ola bilər. Həmin işdə 8-ci maddə əsasında iddia edilirdi ki, dövlət məhkəmə şərhinə görə məsuliyyət daşıyır, lakin qərara alındı ki, daxili məhkəmə tərəfindən tətbiq edilmiş qanun hər cəhətdən bu maddənin tələblərinə cavab verir. Məhkəmə qərara aldı ki, “Andorra dövləti ailə həyatına hörmət hüququnun səmərəli şəkildə təmin edilməsi üzrə hər hansı pozitiv öhdəliklərin pozulmasına görə nə dərəcədə məsuliyyət daşıyarsa, Andorranın hakimiyyət orqanları ərizəçinin şəxsi və ailə həyatına hər hansı müdaxiləyə görə həmin dərəcədə artıq məsuliyyət daşıya bilməzlər”. O, fikrini davam etdirərək bildirdi: “Ərizəçilərin öz şikayətlərini məhkəmə qərarına etiraz etməklə məhdudlaşdırırlar...”. Bu rəy, hətta Məhkəmə onu məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsipi ilə əlaqələndirsə belə (üstəlik, bu prinsip Konvensiyada da (6-cı maddədə) təsbit olunub), qeyri-adi rəydir²⁸.

²⁵ Avropa Məhkəməsinin praktikasında bu hüquq mütləq hüquq olmaqdan çox-çox uzaqdır. Bu hüquqla bağlı aşağıya bax.

²⁶ Son dövrlərin nümunələri üçün xüsusən bu işlərə bax: *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*, 18 iyun 2002; *Ouranio və başqaları Yunanıstanla qarşı*, 20 oktyabr 2005.

²⁷ 13 iyul 2004-cü il tarixli qərar.

²⁸ Həqiqətən dövlətin məsuliyyətinin həddlərinin haraya qədər olduğu maraqlıdır. O, hər hansı pozuntuya yol verməyibsə, beynəlxalq məsuliyyətin yaranmasını hər hansı səbəblə əsaslandırmaq çətin

İstənilən halda, belə görünür ki, bu rəy Konvensiya pozuntusunun elə bir növünü yaratmış olur ki, o, məlum öhdəlik formalarından hər hansı birinin pozuntusu kimi təsnifləşdirilə bilməz. Amma bu cür təhlil inandırıcı deyil və burada qəbul olunmayacaq²⁹. Konvensiyanın istənilən pozuntusu yalnız dövlət tərəfindən qəbul edilmiş pozitiv və ya öhdəliyə dövlətin riayət etməməsinin nəticəsi olmalıdır³⁰. Buna görə də bu fundamental bölgüyə gəldikdə, sual ondan ibarətdir ki, hər bir element bir-biri ilə hansı münasibətdədir? Presedent hüququ əsasında biz iki cür münasibət təklif edə bilərik:

- bu iki növ öhdəliklər təbiətən fərqlidir;
- lakin bəzən onlar eyni nəticələr doğurur.

Təbiətən fərqli olan öhdəliklər

Pozitiv öhdəlikləri neqativ öhdəliklərdən fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, birincilər dövlət tərəfindən pozitiv müdaxiləni tələb etdiyi halda, ikincilər dövlətin müdaxilədən çəkinməsinə tələb edir. Birinci halda Konvensiyanın pozuntusu dövlət hakimiyyəti orqanlarının hərəkətsizliyi, yəni passivliyi nəticəsində, ikinci halda isə onlar tərəfindən pozitiv hərəkət vasitəsilə fərdin hüququnun həyata keçirilməsinin qarşısının alınması və ya məhdudlaşdırılması nəticəsində baş verir.

Bu fərq bəzən praktikada açıq-aydın görünür. Onu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar. Fərz edək ki, cənab X ictimai yolda icazəsiz toplantıda iştirak edib və orada ölüb. Fərz edək ki, onun ölümü nümayişi dağıtmaq tapşırığı almış polis əməkdaşlarının ona endirdiyi zərbələr və yetirdiyi xəsarətlər nəticəsində baş verib. Konvensiyaya riayət edilməsi ilə bağlı belə bir sual ortaya çıxır ki, dövlət 11-ci maddə (yığıncaqlar azadlığı) və ya 2-ci maddə (yaşamaq hüququ) üzrə hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilə etməmək öhdəliyinə əməl edibmi? Əgər hesab edilsə ki, dövlət bu ölümə görə məsuliyyət daşıyır, bu məsuliyyətin səbəbi onun *pozitiv hərəkəti* olacaqdır, çünki o öz nümayəndələrinin hərəkətləri vasitəsilə qeyri-mütənasib müdaxiləyə yol verib, halbuki Konvensiya onun bu müdaxilədən çəkinməsinə tələb edir. Lakin gəlin fərz edək ki, elə həmin cənab X polis qüvvələrinin yanında əks-nümayişçilər tərəfindən öləndək döyülüb, onlar isə passiv qalıblar. Əgər qəbul etsək ki, 2-ci və 11-ci maddələr yalnız neqativ öhdəliklərə tətbiq edilir, onda istənilən halda Konvensiyanın pozuntusu baş verməyib, çünki polislər hadisəyə müdaxilə etməyiblər. Əksinə, əgər hesab etsək ki (presedent hüququnu nəzərə alsaq, məhz belə hesab etməliyik), Konvensiya dövlətin üzərinə cənab X-in həyatını pozitiv müdaxilə vasitəsilə qorumaq öhdəliyini qoyur, onda polis əməkdaşlarının *passivliyi* dövlətin məsuliyyətini doğuran səbəb olacaq. Məhkəmənin öz sözləri ilə desək,

olardı. Bu işdə aydındır ki, dövlətə qarşı qərar çıxarılması dolayısı ilə belə bir fakta əsaslanıb ki, pozuntu onun orqanlarından biri tərəfindən törədilib. Buna görə də Məhkəmə hakimlərin müstəqilliyi məsələsinə toxunmadan pozuntunu 8-ci maddənin 2-ci bəndi əsasında yoxlaya bilərdi. Burada biz, güman ki, aşağıda təsvir edildiyi kimi, pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsinin genişləndirilərək dövlətlə fərdlər arasındakı münasibətlərə şamil olunmasının arzuolunmaz nəticələri ilə rastlaşırıq (aşağıya bax).

²⁹ Bu mülahizə o hallarda aiddir ki, Konvensiyanın pozuntusu hakimin kənarlaşdırılmasının, yaxud ədalət mühakiməsinin yanlış həyata keçirilməsinin və ya yanlış məhkəmə aktının nəticəsi deyil və pozitiv və neqativ öhdəliklər arasındakı fərqin ortaya çıxması bu nəticələrlə bağlı deyil.

³⁰ Aşağıya bax.

əgər cənab X-in qohumları onun ölümü ilə bağlı şikayət etsələr, ərizəçinin “şikayətinin mahiyyətini dövlətin hərəkəti deyil, hərəkətsizliyi təşkil edəcəkdir”³¹.

Bununla belə, elə hallar olur ki, bu fərq aydın görünmür, söhbət o hallardan gedir ki, bu zaman iki növ öhdəlik arasındakı sərhəd qeyri-müəyyən olur, hərçənd, həmin sərhəd heç vaxt tam yoxa çıxmır.

Öhdəliklərin praktikada qismən üst-üstə düşməsi

Avropa Məhkəməsinin müzakirələri üçün bu heç də qeyri-adi hal deyil ki, Məhkəmə ilk öncə diqqətini ərizəçi tərəfindən iddia edilən və Məhkəmə tərəfindən təsnifləşdirilmə tələb edən pozulmuş öhdəliyə yönəldir. *Kossey Birləşmiş Krallığa qarşı* məhkəmə işi³² buna misal ola bilər, bu işdə ərizəçi iddia edirdi ki, cinsiyyəti dəyişdirmə əməliyyatından sonra onun mülki statusuna dəyişiklik edilməsindən imtina onun şəxsi həyatına müdaxiləyə bərabərdir, çünki bu imtina hər zaman şəxsiyyət sənədini təqdim etməli olduğu hallarda onu şəxsi həyatının təfəsilatlarını açıqlamağa məcbur edir. Məhkəmə bu rəyi paylaşmadı. O hesab etdi ki, “ərizəçinin iddia etdiyi məsələ dövlətin hərəkət etməkdən çəkinməsinə tələb etmir, əksinə, özünün mövcud sistemini dəyişdirmək üçün addımlar atmasını tələb edir. Buna görə də burada sual ondan ibarətdir ki, xanım Kosseyin şəxsi həyatına səmərəli şəkildə hörmət edilməsi hüququ bu məsələdə Birləşmiş Krallığın üzərinə pozitiv öhdəlik qoyurmu?”. Belə situasiyalar heç də həmişə ciddi təsnifat çətinlikləri yaratmasa da, ən azı onu nümayiş etdirir ki, bu iki növ öhdəlik arasında fərq qoymaq həmişə asan olmur. Məhkəmə bununla razılaşıaraq bir neçə dəfə vurğulayıb ki, “bu müddəaya əsasən dövlətin pozitiv və neqativ öhdəlikləri arasında sərhədlərə dəqiq şəkildə aydınlıq gətirmək mümkün deyil”³³. Precedent hüququ bu iki öhdəliyin praktikada qismən üst-üstə düşmə dərəcəsini aydın şəkildə göstərir.

Birincisi, elə hallar olur ki, dövlətin davranışında hərəkətsizlik və hərəkət elementləri birgə mövcud olur, yaxud hətta qismən üst-üstə düşür. Buna belə bir halı misal göstərmək olar ki, dövlət övladlığa götürmə zamanı ailə münasibətlərini pozmaqda ittiham edilir və bu pozuntu bir tərəfdən bioloji atanı yetərincə müdafiə etməyən dövlətdaxili qanunun qəbul edilməsi, digər tərəfdən övladlığa götürmə prosedurunda dövlətin səlahiyyətli orqanlar vasitəsilə tərəf olması nəticəsində mümkün olur³⁴. Başqa bir misal kimi onu göstərmək olar ki, iddiaya görə dövlət qanuni əngəllər yaradan manevrlərin və praktikanın vasitəsilə mülkiyyətçinin öz mülkiyyətindən istifadə etməsinin qarşısını həm aktiv şəkildə alır, həm də onun işinə baxılması üçün yetərincə səy göstərməməklə mülkiyyətdən istifadənin qarşısını passiv şəkildə alır³⁵.

Daha sonra elə hallar vardır ki, dövlətin üzərinə yazılan hərəkətin özünü necə təsnifləşdirmək sualını doğurur. Biz bunu, məsələn, 8-ci maddə nöqtəyi-nəzərindən

³¹ *Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı*, 23 iyun 1989, b. 41. Eyni tipli sözlərə *Şeffild və Horshem Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 30 iyun 1998-ci il tarixli qərar da rast gəlmək olar: “ərizəçilərin Məhkəmə qarşısında qaldırdığı məsələ cavabdeh dövlətin onların əleyhinə hərəkət etməkdən çəkinməsindən ibarət deyil, onların əleyhinə işləyən sistemə dəyişiklik etmək üçün pozitiv tədbirlər görməməsindən ibarətdir” (b. 51).

³² 29 avqust 1990-cı il tarixli qərar.

³³ Misal üçün bax: *Kiqan İrlandiyaya qarşı*, 19 aprel 1994, b. 49; *Hokkanen Finlandiyaya qarşı*, 24 avqust 1994, b. 65.

³⁴ *Kiqanın işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərara bax.

³⁵ *Broniovski Polşaya qarşı*, 22 iyun 2004.

əcnəbilərlə bağlı hallarda görürük, bu zaman ərizəçi iddia edir ki, ölkəyə giriş və ya ölkədə yaşayış icazəsi verməkdən imtina onun həmin dövlətin ərazisindəki ailəsi ilə birgə yaşamasının qarşısını aldığına görə bu maddənin 1-ci bəndinin pozuntusunu təşkil edir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, belə hallarda Məhkəmə bəzən şikayəti pozitiv³⁶, bəzən də neqativ öhdəliklər baxımından araşdırır³⁷. Fakt ondan ibarətdir ki, bu işlərdə hər şey qəbul edilən nöqtəyi-nəzərdən asılıdır. Qəbul edilən nöqtəyi-nəzərlərdən birinə görə ailə həyatının pozulması və ya ona ziyan yetirilməsi imtinanın nəticəsidir və bu halda hüquqa müdaxilə baş verib ki, onu da 8-ci maddənin 2-ci bəndi üzrə araşdırmaq lazımdır. Digər nöqtəyi-nəzərlərə görə isə pozuntu belə bir faktın nəticəsidir ki, hakimiyyət orqanları ölkəyə giriş və ya ölkədə yaşayış icazəsi vermək üçün hərəkət etməyiblər və bu halda bu hərəkətsizliyin mahiyyəti araşdırılmalıdır. Digər bir nümunəni *Pauell və Rayner Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərardan görmək olar³⁸. Londonun “Hitrou” beynəlxalq hava limanının yaxınlığında yaşayan ərizəçilər səs-küyün yolverilməz səviyyədə olmasından şikayət etmişdilər, onlar hesab edirdilər ki, bu, onların 8-ci maddə ilə təmin edilən şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququnun pozuntusudur və iddia edirdilər ki, buna görə dövlət cavabdehdir. Məhkəmə bu işdə ərizəçilərin şikayətinin neqativ, yoxsa pozitiv öhdəliyin pozuntusu ilə bağlı olması məsələsi barədə qərar çıxarmamağa üstünlük verdi və yeni klassik sözlərdən istifadə etdi: “Hazırkı iş istər ərizəçilərin hüquqlarını təmin etmək üçün dövlətin ağılabatan və münasib tədbirlər görməkdən ibarət pozitiv öhdəliyi baxımından 8-ci maddənin 1-ci bəndi əsasında araşdırılsın, istərsə də “dövlət hakimiyyəti orqanını müdaxiləsinə” haqq qazandıрмаğın mümkün olub-olmaması baxımından araşdırılsın, hər iki halda tətbiq edilə bilən prinsiplər əsasən oxşardır”. Beləliklə, dövlət nədə ittiham olunurdu? Konkret olaraq səs-küyə nəzarət edilməsi və onun azaldılması üzrə tədbirlər və müvafiq standartlar müəyyən edən normativ aktları vasitəsilə bu cür narahatlıqların yaranmasına imkan verməkdə və eyni zamanda adekvat tədbirlər görməməkdə. Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır. Pozitiv öhdəliyin pozuntusunun baş verməsi üçün dövlətin tam passiv qalması vacib deyil. Ola bilər ki, o, müdaxilə etsin, amma bütün zəruri tədbirləri görməsin³⁹, bu, “hərəkət etmək öhdəliyinin qismən pozulması” sayılır⁴⁰ və pozitiv öhdəliklər baxımından dövlətin məsuliyyətinə səbəb olur. Neqativ və pozitiv öhdəliklərin fərqli olsa da qismən üst-üstə düşdüyü digər bir situasiya ondan ibarətdir ki, cavabdeh dövlət tərəfindən müdaxilə, şübhəsiz ki, baş verib, lakin müdaxilənin mütənasibliyinin qiymətləndirilməsi pozitiv öhdəliklər baxımından həyata keçirilməlidir. Bu qayda xüsusən 2, 3 və 5-ci maddə maddələrlə əlaqədar olaraq tətbiq edilir. Ölümün səbəbkərinin dövlət nümayəndələri (adətən polis və ya təhlükəsizlik qüvvələrinə mənsub olan şəxslər) olduğu hallarla üzləşən Avropa Məhkəməsi işi bu maddələrdən birincisi üzrə araşdırarkən yoxlayır ki, ilkin mərhələdə, yəni əməliyyatlar hazırlanarkən və onlara nəzarət edilərkən səlahiyyətli orqanlar bütün lazımı tədbirləri görüblərmə, başqa sözlə, ölüm faktı əməliyyata hazırlığın uğursuz təşkili və onun icrasına ciddi nəzarət edilməməsi nəticəsində baş verməyib ki⁴¹? Bundan başqa, bəzən Məhkəmə

³⁶ Misal üçün bax: *Çiliz Niderlanda qarşı*, 11 iyul 2000; və *Sısoyeva və başqaları Latviyaya qarşı*, 16 iyun 2005.

³⁷ Misal üçün bax: *Ehmut Niderlanda qarşı*, 26 oktyabr 1996; və *Şen Niderlanda qarşı*, 21 dekabr 2001.

³⁸ 24 yanvar 1990-cı il tarixli qərar.

³⁹ *Hatton və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* məhkəmə işi (8 iyul 2003) buna misaldır.

⁴⁰ Bu ifadə Məhkəmə tərəfindən *İlaşkunun işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərarında (b. 334) işlədilib.

⁴¹ Bu məsələ ilə bağlı aparıcı iş qismində bax: *Makkann və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 sentyabr 1995. Əlavə təfsilatlar üçün aşağıya bax.

şəxsin tutularaq həbsdə saxlanması, yaxud polis və ya həbsxana əməkdaşları tərəfindən qəddar rəftara məruz qalması ilə bağlı hallarda, yəni 5-ci və 3-cü maddələrlə təmin olunan hüquqlara müdaxilə olunmasının iddia edildiyi işlərdə⁴² Məhkəmə öncə dövlət hakimiyyəti orqanlarının üzərinə pozitiv öhdəliklər düşdüyünü fərz edir, sonra isə həmin öhdəliklərə riayət edilib-edilmədiyini araşdırır⁴³. Vurğulamaq lazımdır ki, bu fərziyyə Avropa nəzarətinin səviyyəsini göstərən maraqlı göstəricidir. O, həmin nəzarətin hərtərəfli olduğunu göstərir, bu hərtərəflilik Məhkəməyə imkan verir ki, Konvensiya tələblərinə cavab verən tədbirləri seçməkdə dövlətlərin sərbəstliyini nəzər almaqla öz prinsipinə uyğun mövqedən çıxış edərək irəliyə doğru hərəkət edə bilsin. Amma bu zaman müəyyən hüdudlar aşılmamalıdır. Dövlətin müdaxiləsi əleyhinə çıxarılmış qərarlarda dövlətin pozitiv tədbirləri barədə Məhkəmənin rəyi həmişə fərqli ola bilər.

Pozitiv öhdəliklər və Konvensiyanın horizontal effekti

Deyilənlərdən aydındır ki, pozitiv öhdəliklər dövlətin yurisdiksiyasında olan şəxsləri müdafiə etmək vəzifəsindən irəli gəlir. Dövlət bu vəzifəsini fərdlər arasındakı münasibətlərdə əsasən Konvensiyaya əməl olunmasını təmin etməklə yerinə yetirir. Beləliklə, pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsi əlamətdar bir tendensiyanın – Konvensiyanın tətbiq dairəsini genişləndirərək fərdlər arasındakı özəl münasibətlərə şamil etmək tendensiyasının (bu, “horizontal effekt” adlanır) təməlini təşkil edir⁴⁴. O, həmçinin dövlətin məsuliyyəti anlayışını tətbiq etməklə beynəlxalq arbitraj mexanizminin işə salınmasını mümkün edir (onun dəyəri məhz bundadır). Başqa sözlə, sadəcə fərdin Konvensiya müddəasını pozması faktı dövlətə qarşı qərar çıxarılmasına səbəb ola bilməz. Bunun üçün gərəkdir ki, həmin fərdin davranışına qarşı dövlətin hərəkətsizliyi və ya pozuntuya dözümlülüklə yanaşması müəyyən edilsin. Praktiki dildə desək, dövlət hüquqi və ya faktiki cəhətdən fərdlər tərəfindən kiminsə hüququnun pozulmasının qarşısını ala bilmədikdə, yaxud başqa cür desək, pozuntu törədənlərin cəzalandırılmasına şərait yarada bilmirsə, onu Avropa Məhkəməsi tərəfindən məsuliyyətə cəlb olunma riski gözləyir. Beləliklə, bu rəyə belə bir ümumi qayda ilə haqq qazandırır ki, dövlətə qarşı qərar çıxarılmasının səbəbi onun tədbir görməməsidir. Bəs Konvensiyanın pozuntusu dövlətdaxili hüquq sistemində müvafiq tədbirlərin olmaması ilə deyil, Konvensiyanın mətninə açıq-aydın zidd olan mövcud normalarla bağlıdırsa, onda necə olsun? Məhkəmə

⁴² Bu mülahizə ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, 3-cü maddə adətən öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol vermir, buna görə də 5-ci maddən fərqli olaraq 3-cü maddədəki hüquqa hər hansı müdaxilə bu maddənin pozuntusu sayılmalıdır.

⁴³ Məsələn üçün bax: *Algür Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 22 oktyabr 2002-ci il tarixli qərar; həmin qərarla həbsdə saxlanılan şəxslərlə bağlı bir sıra prosessual öhdəliklər müəyyən edilir: “Azadlıqdan məhrum edilmənin lap başlanğıcından fundamental təminatların ciddi tətbiqi, məsələn, polis orqanlarının çağırdığı həkimin hər hansı müayinəsindən əlavə şəxsin öz seçdiyi həkim tərəfindən müayinə olunmasını tələb etmək hüququnun, vəkillə və ailə üzvü ilə görüşmək hüququnun yerinə yetirilməsi, məhkəmə tərəfindən məsələyə dərhal müdaxilə edilməsi ilə birlikdə, nəticə etibarilə işdə həbsdə olan şəxslərin məruz qala biləcəyi qəddar rəftarın (xüsusən onlardan etiraflar almaq üçün) müəyyən edilməsinə və qarşısının alınmasına gətirib çıxara bilər” (b. 44).

⁴⁴ Bu genişləndirmə davam etməkdədir ki, baxmayaraq ki, Məhkəmə bunları bildirib: “Məhkəmə zəruri hallar istisna olmaqla Konvensiya təminatlarının genişləndirilərək fərdlər arasındakı münasibətlərə şamil olunmasına dair ümumi nəzəriyyəni tədqiq etməyi arzu edilən saymır” (“*Vgt Verein Gegen Tierfabriken*” *İsveçrəyə qarşı*, 28 iyun 2001).

bu sualla bir sıra işlərdə qarşılaşıb⁴⁵. Onun qərarları üçün gətirdiyi əsaslar belə təəssürat yarada bilər ki, bu məsələ pozitiv öhdəliklər probleminin əhatə dairəsindən kənarıdır və müvafiq olaraq, Konvensiyanın horizontal effekti qismən onlardan asılıdır. Həqiqətən bu işlərdə pozuntunun baş verdiyi barədə qərar dövlətdaxili hüquq sistemində Avropa Konvensiyasının mətninə zidd müddəaların mövcudluğu ilə bağlı olub və Məhkəmə pozitiv öhdəlik konsepsiyasına açıq şəkildə istinad etməyib. Lakin nəticə etibarlı ilə o, bir müddət sonra *Ouvre Fransaya qarşı* iş üzrə qərarında bunu edib⁴⁶.

Hazırkı durumu nəzərə alaraq demək olar ki, Konvensiyanın horizontal effektinin Avropa Məhkəməsi tərəfindən bərqərar və inkişaf etdirilməsi bütövlükdə pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsinin nəticəsidir. Dövlət fərdlər tərəfindən törədilən pozuntular üçün ona görə məsuliyyət daşıyır ki, hüquq sistemində nöqsan olur və həmin nöqsan bəzən sırf və sadə hüquqi müdaxilənin olmamasına, bəzən müdaxilənin qeyri-adekvat olmasına, bəzən də Konvensiyaya zidd hüquqi situasiyanı dəyişmək məqsədi daşıyan tədbirlərin görülməməsinə səbəb olur. Bu iki sonuncu fərziyyədən bir daha görmək olar ki, pozitiv və neqativ öhdəlikləri ayıran sərhəd çox nazıkdir.

Lakin pozitiv öhdəliklər Konvensiyanın horizontal effekti nəzəriyyəsinin tətbiq dairəsinə düşən məsələləri tam əhatə etsə də, təkcə bununla məhdudlaşmır. Dövlət həmçinin yurisdiksiyasında olan şəxslərlə özü arasındakı münasibətlər kontekstində də fərdləri qorumaq öhdəliyini daşıyır. Başqa sözlə desək, dövlət bir növ öz nümayəndələri tərəfindən törədilən pozuntuların qarşısını almaq və ya onları cəzalandırmaq üçün zəruri olan tədbirlər görmək öhdəliyini daşıyır.

Belə bir haqlı şübhə meydana çıxır ki, bu cür situasiyalarda iştirakçı dövlətlərin məsuliyyətini müəyyən etmək üçün sırf məhkəmə nöqtəyi-nəzərindən pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsinə müraciət etmək zəruridirmi? Konvensiya pozuntusu dövlət hakimiyyətini həyata keçirən şəxslər tərəfindən törədilibsə, pozuntu açıq-aydın dövlətin müdaxiləsinin nəticəsidir. Lakin eyni hakimiyyəti (qanunvericilik və ya icra hakimiyyətini) həyata keçirən hər hansı digər şəxs Avropa sənədinə riayət edilmədiyini müəyyən etmək üçün araşdırma tələb olunmadığına görə hüquq pozuntusunun qarşısını almaq üçün tədbir görməyibsə, bu pozuntu obyektiv olaraq əhəmiyyətsiz görünə bilərmi?

Hər halda Məhkəmə bu əsas pozuntu müəyyən etmək üçün yetərli sayıb və *Assanidze Gürcüstana qarşı* iş üzrə qərar⁴⁷ prinsip əsasında tədbirlər görülməsi üçün dövlətlərin üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyub. Həmin işdə Məhkəmə vurğulayıb ki:

Konvensiya sadəcə iştirakçı dövlətlərin yuxarı orqanlarının üzərinə Konvensiyanın təsbit etdiyi hüquq və azadlıqlara hörmət etmək öhdəliyini qoymur, həm də belə bir nəticə doğurur ki, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün həmin orqanlar aşağı səviyyələrdə hər hansı pozuntunun qarşısını almalı və ya pozulmuş hüquqları bərpa etməlidirlər. Dövlətin yuxarı orqanları tabeliklərində olan şəxslərdən Konvensiyaya əməl etmələrini tələb etmək vəzifəsini daşıyırlar və bunu təmin etmək iqtidarında olmadıqlarını əsas gətirməməlidirlər.

Pozitiv öhdəliyin növləri: “prosesual” və “maddi-hüquqi” öhdəliklər

⁴⁵ Xüsusən bu işlərə bax: *Yanq, Ceyms və Vebster Birləşmiş Krallığa qarşı*, 13 avqust 1981; *Siqurdur A. Siquryonsson İslandiya qarşı*, 30 iyun 1993; *“Vgt Verein Gegen Tierfabriken” İsveçrəyə qarşı*, 28 sentyabr 2001.

⁴⁶ 13 fevral 2003-cü il tarixli qərar.

⁴⁷ 8 aprel 2004-cü il tarixli qərar.

Avropa Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş digər fundamental fərq “prosesual” və “maddi-hüquqi” öhdəliklər arasındakı fərkdir⁴⁸.

Bunun təməlini təşkil edən meyar dövlətdən gözlənilən hərəkətin mahiyyətindədir⁴⁹. Buna görə də maddi-hüquqi öhdəliklər o öhdəliklərdir ki, təmin olunan hüquqların tam həyata keçirilməsi üçün tələb olunan əsas tədbirlərin görülməsini, məsələn, polisın müdaxiləsini tənzimləyən düzgün normaların müəyyən edilməsi, qəddar rəftarın və ya məcburi əməyin qadağan olunması, həbsxanaların zəruri şəraitlə təmin olunması, transseksualların statusunun hüquqi cəhətdən tanınması, Konvensiya normalarının övladlığa götürmə haqqında qanunvericiliyə və ya daha geniş mənada ailə qanunvericiliyinə daxil edilməsini və sairəni tələb edir⁵⁰. Prosesual öhdəliklərə gəldikdə, onlar o öhdəliklərdir ki, şəxslərin daha yaxşı müdafiəsini təmin etmək üçün dövlətdaxili prosedurların təşkilini, hüquqların pozulmasına görə nəticə etibarlı ilə yetərli müdafiə vasitələrinin təmin olunmasını tələb edir. Bu, belə bir şəraitin yaradılmasını təmin edir ki, həmin şəraitdə fərdlərin səmərəli araşdırma aparılmasını tələb etmək hüququ (onların hüquqlarının iddia edilən pozuntuları ilə bağlı) və daha geniş kontekstdə dövlətin çəkindirici və səmərəli cinayət qanunvericiliyini qəbul etmək vəzifəsi təmin olunur; həmçinin konkret olaraq 8-ci maddənin kontekstində valideynlərin onların ailə həyatına təsir göstərə bilən proseslərdə (övladlığa götürmə proseslərində, uşağın harada yaşayacağı müəyyən edilməsində, qəyyumluğa və ya uşaqla görüş hüquqlarına dair qərarların qəbulu prosesində və s.) iştirakı tələbi təmin olunur⁵¹.

Praktikada sözügedən öhdəliklərin qarşılıqlı təsiri kifayət qədər mürəkkəb görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, onların kombinasiyası Avropa nəzarətinin əhatə dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsini mümkün edib. Aşağıdakı tipik işlər maddi-hüquqi və prosesual öhdəliklər arasındakı qarşılıqlı təsirlərin zənginliyi fikrini yaradır və Avropa Məhkəməsinə araşdırma üçün nəhəng resurslar (bu resurslar tam olmasa belə) təqdim edir.

Ən ümumi hal ondan ibarətdir ki, Konvensiyanın konkret müddəsinə əməl olunması öz növbəsində iki səviyyədə qiymətləndirilir, yəni ikiqat nəzarətə məruz qalır. Bu zaman Məhkəmə, tərəflərin öz şikayətlərini ifadə etmək imkanına malik olmalarını təmin etmək şərti ilə, maddi hüququn (məsələn, mülkiyyət hüququnun) pozulmasını yoxlamaqla kifayətlənmir: o həm də dövlət hakimiyyəti orqanlarının şikayət edilən hüquq pozuntusu ilə bağlı faktlar üzrə səmərəli araşdırma aparıb-aparmadıklarını və güman edilən qurbanın (qurbanların) səmərəli daxili hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin edilib-edilmədiyini yoxlayır. Özü də o, yuxarıda adı çəkilən müddəanın (1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin birinci cümləsinin) pozuntusunu istər bir, istərsə də hər iki səviyyədə müəyyən edə bilər. Lakin prosesual tələbə riayət edilməsi və ya edilməməsi maddi hüquq pozuntularının qiymətləndirilməsində də rol oynaya bilər. *Tanis və başqaları Türkiyəyə qarşı* iş üzrə

⁴⁸ Bu fikir *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarında (Böyük Palatanın qərarı, 30 noyabr 2004, 97-ci və sonrakı bəndlər) aydın şəkildə bildirilib.

⁴⁹ Hətta Məhkəmə pozitiv öhdəliklərin Konvensiyanın pozuntularının “qarşısını almaq” və ya pozulmuş hüquqları “bərpa etmək” məqsədi daşdığını tamamilə konkret şəkildə vurğulasa da (*Assanidze Gürcüstana qarşı*, b. 146), mahiyyət etibarlı ilə qarşıya qoyulmuş məqsədə əsaslanan bu fərq maddi-hüquqi və prosesual öhdəliklər arasındakı fərqi başa düşülməsində mühüm sayıla bilməz. Bunlardan birincisi heç də bütün işlərdə qabaqlayıcı məqsəd daşımır, ikincisi isə bərpaedici tədbirlərlə məhdudlaşmır.

⁵⁰ Əlavə təfsilatlar üçün aşağıya bax.

⁵¹ Həmçinin əlavə təfsilatlar üçün aşağıya bax.

qərar⁵² buna misaldır; bu işdə Məhkəmə xüsusən dövlətdaxili məhkəmə proseslərindəki qüsurular və hakimiyyət orqanlarının araşdırma aparmaq üçün lazımi səy göstərməməsi əsasında müəyyən etdi ki, yoxa çıxmış şəxsin yaşamaq hüququna müdaxilə baş verib.

Bundan başqa, dövlətdən tələb olunan prosessual tədbirdə (məsələn, səmərəli araşdırma aparılmasında) nöqsan Məhkəmənin maddi hüquq pozuntusu və prosessual öhdəliyə riayət edilməməsi barədə dövlətin məsuliyyəti haqqında qərar çıxarmasına səbəb ola bilər. Bu, *Kurt Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarın⁵³ qəbulundan bəri 3-cü maddənin tətbiqi çərçivəsində ortaya çıxan konkret fərziyyədir. Həmin qərarla deyilir ki, səmərəli araşdırmanın aparılması *mahiyyət etibarı ilə* prosessual öhdəliyə riayət edilməməsi deməkdir. Lakin söhbət yoxa çıxmış şəxsin ailəsindən gedirsə, bu, *əlavə olaraq* həm də qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar təşkil edir.

Nəhayət, əlavə etmək lazımdır ki, prosessual öhdəliyə riayət edilməsini yoxlamaq üçün əsasların rəngarəngliyi pozitiv prosessual öhdəliklərlə bağlı Avropa Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş tələblərin daha da artmasının nəticəsidir və bu yanaşma nəticə etibarı ilə 6-cı maddənin 1-ci bəndinin və 13-cü maddənin tələblərini Konvensiyanın maddi-hüquqi normaları çərçivəsinə doğru gətirir, lakin eyni zamanda prosessual tələblərin tətbiqi də öz qüvvəsini saxlayır. Bu, öz növbəsində çox zaman eyni şikayətin iki nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasına gətirib çıxarır və hər iki halda Konvensiyanın pozuntusu aşkar edilir. Prosessual öhdəliklərin bu çoxşaxəli effekti yuxarıda adı çəkilən *Tanisin işi* üzrə qərarla dolğun şəkildə nümayiş etdirilib. Həmin qərarla öhdəliklərə riayət edilib-edilməməsi, artıq deyildiyi kimi, həm yaşamaq hüququnun pozulması ilə bağlı şikayətin mahiyyətinə baxılması çərçivəsində, həm də sonradan 2-ci maddədən irəli gələn yaşamaq hüququ prosessual öhdəliklər (əsasən araşdırma aparmaq öhdəliyi) baxımından, 3-cü maddə ilə qadağan olunmuş qəddar rəftar baxımından (qohumlara qarşı) və nəhayət, 13-cü maddə əsasında araşdırıldı. Qeyd etmək maraqlıdır ki, Məhkəmə hər bir halda pozuntu müəyyən etdi.

Pozitiv öhdəliklərə riayət edilməsinin təmin olunması

Məhkəmənin fikrinə inansaq, pozitiv öhdəliklərin yoxlanılması hər hansı real konkret xüsusiyyətlərə malik deyil. Bu fikir ilk öncə 8-ci maddənin kontekstində aşağıdakı ifadələrlə bildirilib (sitat *Pauell və Rayner Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərardan⁵⁴ götürülüb):

İstər hazırkı iş dövlətin 8-ci maddənin 1-ci bəndi üzrə ərizəçilərin hüquqlarını müdafiə etmək üçün ağılabatan və münasib tədbirlər görməkdən ibarət pozitiv öhdəliyi baxımından araşdırılsın, istərsə də həmin maddənin 2-ci bəndi ilə haqq qazandırılan “dövlət hakimiyyəti orqanının müdaxiləsi” baxımından nəzərdən keçirilsin, tətbiq edilə bilən prinsiplər əsasən oxşardır. Hər iki kontekstdə fərdin maraqları ilə bütövlükdə cəmiyyətin maraqları arasındakı ədalətli balansla diqqət yetirilməlidir; və hər iki kontekstdə dövlət Konvensiyaya riayət edilməsini təmin etmək üçün görülməli olan tədbirlərin müəyyən edilməsində müəyyən qiymətləndirmə

⁵² 2 avqust 2005-ci il tarixli qərar.

⁵³ 25 may 1998-ci il tarixli qərar.

⁵⁴ 24 yanvar 1990-cı il tarixli qərar, b. 41. Bu qərar *Reyes Birləşmiş Krallığa qarşı* (25 sentyabr 1985), *Leander İsveçə qarşı* (26 mart 1987) və *Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı* (23 iyun 1989) işlər üzrə qərarlardakı rəyi möhkəmləndirdi.

sərbəstliyinə malikdir. Bundan başqa, hətta birinci bənddən irəli gələn pozitiv öhdəliklərə münasibətdə ikinci bənddə adı çəkilən məqsədlər ... [tələb olunan] balansın gözlənilməsində müəyyən aktualıq kəsb edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd edilmiş Avropa nəzarəti mexanizminin vahidliyi prinsipi, hansı maddədəki müddəanın nəzərdən keçirilməsindən asılı olmayaraq, indi ümumi prinsip kimi qəbul edilib. *Broniovski Polşaya qarşı* iş üzrə qərar⁵⁵ bunu heyrətamiz dərəcədə təsdiq etdi, həmin qərar Avropa Məhkəməsi dövlətdaxili situasiyaya dair 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi üzrə tam araşdırma apardı, onun fikrincə, həmin situasiya hüququn (bu nümunədə mülkiyyət hüququnun) həyata keçirilməsinə zərərli hərəkətsizlik qədər ziyan vuran müdaxilə problemini doğururdu.

Lakin bu prinsip aydın olsa da, praktikada məsələ o qədər də aydın deyil. Hər şeydən əvvəl öhdəliklərə riayət edilməsinin yoxlanılmasının təməlinə duran mənə sözügedən öhdəliklərin xarakteri səbəbindən eyni deyil, Məhkəmə sadəcə hərəkətsizliyin qanuniliyini araşdırmır, həm də dövlət tərəfindən görülməli tədbirləri müəyyən edir. İndi məlum olduğu kimi, Məhkəmə adətən Avropa mexanizminin yardımçı xarakteri tələb etdiyini, dövlətlərin ərazisində Konvensiyaya riayət edilməsinin təmin etmək üçün müvafiq vasitələrin seçilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılsın⁵⁶ və müvafiq olaraq, “cəmiyyətin və fərdlərin ehtiyacları və resursları” arasında seçim etmək imkanı onlara verilsin⁵⁷. Buna görə də söhbət pozitiv öhdəliklərdən gedən hallarda dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə müdaxilə etməyə borclu olan Məhkəmə bunu müəyyən dərəcədə ehtiyatla edir, yəni bunu nadir hallarda neqativ öhdəliklərin araşdırılması çərçivəsində edir və xüsusən “hakimiyyət orqanlarının üzərinə mümkün və ya qeyri-mütənasib vəzifə qoymamağa” çalışır⁵⁸. Nəticədə dövlətlər burada müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər, həmin sərbəstlik işdən-ışə fərqli olsa da, qaçılmaz olaraq genişdir.

Lakin istənilən halda Avropa Məhkəməsi müdaxiləni yoxlamaq üçün Konvensiyada nəzərdə tutulmuş metodları tam şəkildə həyata keçirə bilmədiyinə görə pozitiv öhdəliklərə riayət edilib-edilmədiyini yoxlamaq üçün konkret vasitə düşünmək məcburiyyətində qaldı⁵⁹. Doğrudur, o, ikinci məsələ barədə düşünərkən birinci məsələyə

⁵⁵ Bu qərara 35-ci haşiyə qeydində istinad edilib.

⁵⁶ Bu məsələ ilə bağlı *Styerna Finlandiyaya qarşı* iş üzrə qərara (24 oktyabr 1994) bax; həmin işdə Məhkəmə bildirib ki: “Məhkəmənin vəzifəsi Finlandiyada soyadların dəyişdirilməsi üçün ən münasib siyasətin seçilməsində Finlandiyanın səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarını əvəz etməkdən ibarət deyil” (b. 39); yaxud yuxarıda adı çəkilən *Pauell və Raynerin işi* üzrə qərar Avropa Məhkəməsi qeyd edib ki: “Əlbəttə, ... bu çətin sosial və texniki sahədə hansı siyasətin ən yaxşı olduğu ilə bağlı dövlət hakimiyyəti orqanlarının qiymətləndirməsini və ya hər hansı digər qiymətləndirməni əvəz etmək Məhkəmənin işi deyil” (b. 44). *Hetton və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərarında (8 iyul 2003) Böyük Palata bu məsələ ilə bağlı özünün müxtəlif rəylərini möhkəmləndirərək bildirdi ki: “Məhkəmə Konvensiyanın fundamental yardımçı rolunu xatırladır. Dövlət hakimiyyəti orqanları demokratik legitimliyə malikdirlər və ... yerli ehtiyacların və şəraitin qiymətləndirilməsində beynəlxalq məhkəməyə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdədirlər. Barəsində demokratik cəmiyyətdə geniş fikir müxtəlifliyinin ola biləcəyi ümumi siyasət məsələlərində siyasəti müəyyən edən dövlətdaxili subyektlərin roluna xüsusi önəm verilməlidir” (b. 97).

⁵⁷ Misal üçün bax: *Conston və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 noyabr 1986, b. 55.

⁵⁸ Misal üçün bax: *Osman Birləşmiş Krallığa qarşı*, 28 oktyabr 1998, b. 116; *Kılıç Türkiyəyə qarşı*, 28 mart 2000, b. 63; *Dənizçi və başqaları Kiprə qarşı*, 23 iyul 2001, b. 375.

⁵⁹ Əsasən 8-11-ci maddələrin 2-ci bəndləri (həm də digər müddəalar) üzrə araşdırmaların əsasını təşkil edən bu metod Məhkəməni həmçinin aşağıdakı məsələləri də araşdırmağa vadar edir: 1) müdaxilə qanunla nəzərdə tutulubmu; 2) müdaxilə yuxarıda adı çəkilən bəndlərdə nəzərdə tutulmuş qanuni məqsədlərə, məsələn, ictimai asayişin qorunmasına xidmət edibmi (nəzərə almaq lazımdır ki, bu məqsədlər nəzərdən

daha çox diqqət yetirdi, amma nəticə etibarlı ilə bu iş ideyadan uzağa getmədi. Sözügedən metod isə “ədalətli balans” metodu oldu. *Dillər haqqında Belçika işi* üzrə qərarın⁶⁰ qəbulundan bəri Məhkəmənin dəfələrlə təkrar etdiyi kimi, o, “cəmiyyətin ümumi maraqlarının müdafiəsi ilə təməl insan hüquqlarına hörmət arasında ədalətli balansı” tapmalıdır.

Bu metod Avropa Məhkəməsinə vadar edir ki, ilk növbədə dövlət hakimiyyəti orqanlarının hərəkətsizliyinin əsaslandırılmasına və əsas ictimai maraqlara diqqət yetirsin. Məhkəmənin araşdırmasının ilk mərhələsi dövlətin gətirdiyi əsasların yararlılığını qiymətləndirməkdən ibarətdir, yəni dövlətin davranışı ümumi maraqlara xidmət edibmi? Bu araşdırma heç də hər bir işdə aparılmır, amma qiymətləndirmənin kökündə dayanır. Bunu belə bir fakt göstərir ki, bəzi işlərdə Məhkəmə bu məsələ barədə fikir bildirməyi məqsəduyğun sayır. Məsələn, *Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə dövlətin öz hərəkətsizliyini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi əsasları nəzərdən keçirərkən Məhkəmə hesab etdi ki, ərizəçinin tanış olmaq istədiyi dosyedəki sənədlərin konfidensiallığı “uşaq himayəsi sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradır və bu baxımdan qanuni məqsəd daşıyırdı, belə ki, o, təkcə bu işin yardımçılarının (“informatörünün”) hüquqlarını deyil, həm də himayəyə ehtiyacı olan uşaqların hüquqlarını qoruyurdu”⁶¹. Son dövrlərdə, *Oduvre Fransaya qarşı işdə* Məhkəmə müəyyən etdi ki, ərizəçinin öz mənsəyi barədə məlumat almasının qarşısını alan daxili qanunvericiliyin tətbiqi ümumi maraqlara xidmət etməklə qanuni məqsəd daşıyır⁶².

Araşdırmanın ikinci mərhələsində (bu mərhələ, şübhəsiz ki, daha mühümdür) Məhkəmə dövlətin mövqeyinin məqsəduyğun olub-olmadığını qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmə heç şübhəsiz məhdudlaşdırıcı tədbirlərin zəruriliyinin və mütənasibliyinin qiymətləndirilməsinin analoqudur. İstənilən halda “ədalətli balans” məsələsi barədə qərara məhz bu mərhələdə qəbul olunur. Bu qərar Məhkəmənin müxtəlif faktorları birgə araşdırmasının nəticəsidir, həmin faktorlar bunlardır: işdəki ictimai maraqların əhəmiyyəti və dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları, qanunun aliliyi və araşdırılan məsələ ilə bağlı iştirakçı dövlətlərin praktikası (məsələn, transseksualizmin hüquqi cəhətdən tanınması⁶³ və ya zorlamaya görə cəza⁶⁴), araşdırılan hüququn mühümlüyü, üçüncü tərəflərin hüquqlarını qorumaq tələbi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu araşdırma cəsarətli qərarlardan tutmuş ehtiyatlı qərarlara qədər Avropa Məhkəməsinin qərarlarının müxtəlifliyini şərtləndirən bir çox qaranlıq məqamları özündə ehtiva edir. İstənilən halda, Məhkəmənin bu cür araşdırmalarının sərtliyi 8-11-ci maddələrin 2-ci bəndləri üzrə presedent hüququna nisbətən daha azdır. Bununla belə, vurğulamaq vacibdir ki, bu qiymətləndirmə qaçılmaz olaraq təkamülə uğrayır, bunun səbəbi təkcə sosial dəyişikliklərdən ibarət deyil, həm də hər şeydən əvvəl Məhkəmə tərəfindən

keçirilən müvafiq bənddən asılı olaraq müxtəlifdir); 3) müdaxilə qarşıya qoyulmuş məqsədə mütənasibdirmi?

⁶⁰ Bu qərara yuxarıda istinad edilib.

⁶¹ 23 iyun 1989-cu il tarixli qərar, b. 43.

⁶² 17 fevral 2003-cü il tarixli qərar (xüsusən qərarın 45-ci bəndinə bax).

⁶³ Xüsusən aşağıdakı qərarların bu məsələyə aidiyyəti var: *Reyes, Kossey, X, Y və Z-in işləri* üzrə qərarlar (bu qərarlara yuxarı istinad edilib); *B Fransaya qarşı* (24 yanvar 1992); *Şeffild və Horshem Birləşmiş Krallığa qarşı* (30 iyul 1998); və *Kristina Qudvin Birləşmiş Krallığa qarşı* (11 iyul 2002).

⁶⁴ Bu məsələ bağlı *M. C. Bolqarıstana qarşı iş* üzrə qərar (4 dekabr 2003) çox əhəmiyyətlidir.

*Selmuni Fransaya qarşı iş üzrə qərarda*⁶⁵ bildirilən və *Siladin Fransaya qarşı iş üzrə qərarda* (bu qərara yuxarıda istinad edilib) təkrar edilən aşağıdakı mülahizələrdən ibarətdir:

*insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi sahəsində standartların daim yüksəlməsinin tələb olunması, müvafiq və qaçılmaz olaraq, demokratik cəmiyyətlərin təməl dəyərlərinin pozuntularının qiymətləndirilməsində daha çox qətiyyət tələb edir*⁶⁶.

Əlbəttə, yuxarıda təsvir edilən metod yalnız məhdudlaşdırılmasına Konvensiya ilə icazə verilən hüquqlardan söhbət getdiyi hallarda tətbiq edilir. O, digər hüquqları nəzərdə tutan maddələrə, xüsusən 2, 3 və 4-cü maddələrə tətbiq edilmir. Lakin mahiyyət etibarını ilə bu metod özünü doğruldur: təfsilatlar fərqli ola bilər, amma bütün hallarda xaraktercə müdaxilənin Konvensiyaya uyğun olmamasının araşdırılması prinsipi oxşardır. Bunu aşağıdakı bölmələrdən tam aydın görmək olar.

Eyni ilə, qeyd etmək lazımdır ki, “ədalətli balans” prinsipi müəyyən prosessual öhdəliklərə, xüsusən dövlətdaxili məhkəmə proseslərinin aparılması ilə bağlı öhdəliklərə riayət edilməməsi barədə iddiaların araşdırılmasını yalnız cüzi tənzimləyir və ya ümumiyyətlə tənzimləmir⁶⁷. Belə görünür ki, bu məsələdə Məhkəmə heç bir güzəştə getmir və dövlətə heç bir qiymətləndirmə sərbəstliyi vermir.

II. Şəxsi həyatın və fiziki toxunulmazlığın müdafiəsi

Şəxsin yaşamaq və fiziki toxunulmazlıq hüququ, eləcə də şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı hüququ, şübhəsiz ki, pozitiv öhdəliklərin inkişafı üçün xüsusi bir sahədir. Pozulması heç şübhəsiz yolverilməz olan bu hüququn ali xarakteri, əlbəttə ki, nəticə etibarını ilə daha da möhkəmləndirilib.

Yaşamaq hüququ Konvensiyanın konkret maddəsinin (2-ci maddənin) predmeti olsa da, fiziki toxunulmazlıq hüququ bir sıra müddələrdə əks olunub. 3-cü maddə işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya qarşı müdafiəni təmin edir. Təkcə elə bu maddənin mübahisəli məhkəmə proseslərinə səbəb olduğunu nəzərə alsaq, demək olar ki, o, bu kontekstdə mühüm maddədir. Lakin 4-cü maddəni də diqqətdən qaçırmmaq olmaz. O, köləliyi və məcburi əməyi qadağan edir ki, bunlara da fiziki toxunulmazlığın pozulmasının bir növü kimi baxmaq olar. Bundan başqa, biz 8-ci maddəni də qeyd etməliyik, baxmayaraq ki, bu maddə şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığını qoruyur, Məhkəmə bu maddəni, xüsusən “şəxsi həyat” aspekti baxımından, fiziki toxunulmazlığa qarşı müəyyən zorakılıq formalarından, məsələn zorlamadan müdafiəni təmin edən maddə kimi şərh edib. İştirakçı dövlətlərə gəldikdə, bu üç maddə onların pozitiv öhdəliklərinin (istər maddi-hüquqi, istərsə də prosessual öhdəliklərin) bünövrəsini təşkil edir.

Maddi-hüquqi öhdəliklər

⁶⁵ 28 iyul 1999-cu il tarixli qərar. Oxşar məsələ ilə bağlı həmçinin bu qərara bax: *Henaf Fransaya qarşı*, 27 noyabr, 2003, b. 56.

⁶⁶ *Siladinin işi* üzrə qərarın 148-ci bəndi (bu qərara yuxarıda istinad edilib).

⁶⁷ Mülki və ya cinayət proseslərini təşkil etmək və müvafiq olaraq qanunvericiliyi qəbul etmək öhdəliyi yuxarıda qeyd edilən məsələlər arasındadır.

Əgər 2-ci maddəni yuxarıda qeyd edilən maddələrdən fərqləndirən bir cəhət varsa, bu da ondan ibarətdir ki, o, açıq-aydın şəkildə iştirakçı dövlətlərin üzərinə maddi-hüquqi pozitiv öhdəlik qoyur. 1-ci bənddə deyilir ki, “hər kəsin yaşamaq hüququ *qanunla qorunur*”⁶⁸. 8-ci maddə şəxsi həyata “hörmət” edilməsini nəzərdə tutması baxımından bu maddə ilə əlaqələndirilə bilər, Avropa Məhkəməsi bu anlayışı pozitiv tədbirlər görmək vəzifəsini nəzərdə tutan anlayış kimi şərh edib. Əsasən qadağaların yer aldığı 3-cü və 4-cü maddələrə gəldikdə, həmin maddələrin bu vəzifəni doğurması presedent hüququndan asılıdır.

Yaşamaq hüququnun qanunla qorunması

Oturmuş presedent hüququna uyğun olaraq, “2-ci maddənin 1-ci bəndinin birinci cümləsi dövləti təkcə şəxsi bilərəkdən və ya qanunsuz həyatdan məhrum etməkdən çəkindirmir, həm də dövlətdən yurisdiksiyasında olan şəxslərin həyatını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməsini tələb edir”⁶⁹. Belə olan halda dövlət hakimiyyəti orqanlarının “birinci dərəcəli vəzifəsi şəxsə qarşı hüquq pozuntularının törədilməsindən fərdləri çəkindirən səmərəli cinayət hüququ normalarını qəbul etməklə yaşamaq hüququnu qorumaq vəzifəsindən”, habelə “digər fərdin cinayətkar hərəkətləri ucbatından həyatı risk altında olan fərdi preventiv əməliyyat tədbirləri görmək” vəzifəsindən ibarətdir⁷⁰. Lakin bu vəzifə mütləq deyil. Məhkəmə hesab edir ki, o, polis vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xas olan çətinlikləri, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən edilən əməliyyat seçimlərini və insan davranışını öncədən proqnozlaşdırmağın mümkünsüzlüyünü nəzərə almağa borcludur. Buna görə də *Osman Birləşmiş Krallığa qarşı* məhkəmə işi üzrə qərarında Məhkəmənin bildirdiyi kimi: “həyata qarşı güman edilən hər bir risk həmin riskin gerçəkləşməsinin qarşısını almaq üçün Konvensiyaya görə hakimiyyəti orqanlarının əməliyyat tədbirləri görmək vəzifəsini doğurmur”⁷¹. Həyatı qorumaq vəzifəsi müxtəlif situasiyalarda, yəni ölüm dövlət nümayəndələri tərəfindən baş veribsə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətindən irəli gələn risklərin nəticəsidirsə, onu üçüncü tərəflər törədibsə, yaxud qurban özü öz ölümünə səbəb olubsa, dövlətin məsuliyyətini doğurur. Belə halları araşdırmazdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən faktorlar 2-ci maddənin 1-ci bəndinin tətbiq dairəsindən xaric edilir.

Yaşamaq hüququnu qorumaq üzrə pozitiv öhdəliyin tətbiq dairəsindən xaric edilən faktorlar

Ölmək hüququ

Başa düşmək çətin deyil ki, yaşamaq hüququ mahiyyət etibarilə pozitiv hüquqdur, o mənada ki, o, dövlətin üzərinə fərdləri qətlə yetirilməkdən qorumaq öhdəliyini qoyur, amma eyni zamanda düşünmək olarmı ki, bu hüququn neqativ (əks) aspekti də var, yəni dövlət hakimiyyəti orqanları şəxsin öz həyatına son qoymasına kömək etmək üçün

⁶⁸ Kursiv əlavə olunub.

⁶⁹ Bu fikir ilk dəfə bu qərarla bildirilib: *L.C.B. Birləşmiş Krallığa qarşı*, 9 iyun 1998, b. 36.

⁷⁰ *Osman Birləşmiş Krallığa qarşı*, 28 oktyabr 1998, b. 115.

⁷¹ *Osmanın işi* üzrə qərarın 116-cı bəndi.

pozitiv tədbirlər görməyə borcludurlarmı? Bu sual *Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı məhkəmə* işində⁷² qaldırıldı. Məhkəmə ona qəti şəkildə mənfi cavab verdi.

Xanım Pritti inkişaf edən neyro-degenerativ xəstəlikdən (hərəkət sinirlərinin xəstəliyindən) əziyyət çəkirdi, xəstəlik çox sürətlə inkişaf edərək o həddə çatmışdı ki, o, tamamilə iflic olmuşdu və özü qidalana bilmirdi. Bunun konkret müalicəsi olmadığına görə o əmin idi ki, bir neçə aya öləcək. Aydın idi ki, onun ölümü dəhşətli əziyyətlərdən sonra baş verəcək və xanım Pritti ləyaqətini alçalmış hiss edəcək. Buna görə də o, əri ilə belə bir razılaşmaya getməyi qərara aldı ki, onun ölümü baş verənə qədər əri onu həyatdan məhrum etsin. Belə hərəkət İngiltərə hüququna əsasən cinayət olduğuna görə xanım Pritti sağlığında əri üçün immunitet əldə etmək istəyirdi və səlahiyyətli məhkəmə orqanlarına müraciət edib onlardan belə bir öhdəlik götürmələrini xahiş etdi ki, ərinə qarşı cinayət təqibinə başlamasınlar. Bu xahiş rədd edildi və İngiltərə məhkəmələri bu qərarı qüvvədə saxladılar.

Avropa Məhkəməsi qarşısında xanım Pritti 2-ci maddə ilə bağlı əsasən iddia etdi ki, bu imtina şəxsin öz həyatını bitirmək hüququnu qorumaq üçün pozitiv tədbir görmək öhdəliyini pozub, onun fikrincə bu hüquq o deməkdir ki, işin halları nəzərə alınaraq ona seçdiyi istənilən üsulla həyatına son qoymaq icazəsi verilməli idi. Bu arqumentlər silsiləsi Avropa Məhkəməsi tərəfindən rədd edildi. Sonuncu qərara aldı ki, 2-ci maddə ilə təmin olunan yaşamaq hüququ “neqativ aspekti özündə ehtiva edən hüquq kimi şərh oluna bilməz” və “bu hüquq istər üçüncü şəxsin əlində, istərsə də dövlət hakimiyyəti orqanının yardımı ilə ölmək hüququnu doğurmur”⁷³. Buna görə də, Məhkəmənin fikrincə, bu işdə 2-ci maddə pozulmayıb. Buradan belə nəticə çıxır ki, yaşamaq hüququ neqativ aspektə malik deyil və dövlət bu məsələdə pozitiv öhdəlik daşımır.

Rüşeymin yaşamaq hüququ

Həmçinin Məhkəmə qarşısında belə bir sual qaldırıldı ki, Konvensiya həyatı hansı məqamdan başlayaraq qoruyur və 2-ci maddə, ondan irəli gələn pozitiv öhdəliklər də daxil olmaqla, rüşeymə şamil olunurmu? Bu məsələ növbə ilə *Boso İtaliyaya qarşı*⁷⁴ və *Vo Fransaya qarşı*⁷⁵ işlərdə nəzərdən keçirilərək araşdırıldı. Birinci işdə 2-ci maddə ilə əlaqədar olaraq hamiləliyə son qoyulması məsələsi qaldırıldı. İkinci iş daha mürəkkəb idi. Burada sual ondan ibarət idi ki, arzuolunmaz aborta səbəb olmuş tibbi səhvlə bağlı Fransa cinayət qanunvericiliyinin müddələrinin tətbiq edilməsi Konvensiya tələblərinə uyğundurmu – bu, prosessual sualdır və bir qədər sonra biz ona qayıdacağıq. Lakin son nəticədə Məhkəmə qarşısında sual qaldırıldı ki, bu işdə məcburən baş vermiş abort rüşeymin yaşamaq hüququnun pozuntusu sayıla bilərmi? Hər iki işdə Məhkəmə qaldırılan suallara cavab verməkdən imtina edərək hesab etdi ki, Avropada mövcud olan hüquq konsepsiyalarının və mədəniyyətlərinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, həyatın hansı məqamdan başladığını müəyyən etmək dövlətlərin ixtiyarına buraxılmalı olan məsələdir, özü də bu məsələdə onlar “əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndirmə sərbəstliyinə” malikdirlər⁷⁶. Başqa sözlə, qüvvədə olan milli qanunvericiliyə görə, rüşeym Konvensiya

⁷² 29 iyul 2002-ci il tarixli qərar.

⁷³ Qərarın 39-cu və 40-cü bəndləri.

⁷⁴ 5 sentyabr 2002-ci il tarixli qərar.

⁷⁵ 8 iyul 2004-cü il tarixli qərar.

⁷⁶ *Vo Fransaya qarşı* iş üzrə qərar, b. 125.

nöqteyi-nəzərindən həyatı qorunmalı olan şəxs hesab oluna bilməz və ona münasibətdə dövlət öhdəliklər daşımır. Çox maraqlıdır ki, bu rəy Avropa Məhkəməsinin 2-ci maddədən irəli gələn prosessual öhdəliklərlə bağlı şikayətləri araşdırmasına mane olmur. Bu məsələdə presedent hüququ, şübhəsiz ki, ziddiyyətlidir. Hər halda mövcud vəziyyət belədir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının hərəkətləri ilə bağlı tələb olunan müdafiə

Prinsip etibarı ilə şəxs dövlət nümayəndələri tərəfindən öldürülübse, xüsusən də polis və ya təhlükəsizlik qüvvələrinin əməliyyatlarının gedişində qətlə yetirilibsə, dövlət müdaxilə etməmək öhdəliyini yerinə yetirmədiyinə görə məsuliyyət daşıyır. Bu neqativ öhdəliyə presedent hüququ tərəfindən pozitiv öhdəlik də əlavə olunub, həmin öhdəlik mahiyyət etibarı ilə bu cür əməliyyatlara nəzarətlə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu öhdəlik müstəqil şəkildə yaranmır və belə hallarda Avropa Məhkəməsinin apardığı zəruri yoxlama çərçivəsində nəzərdən keçirilir. O, iki mühüm nəticə doğurur.

Birincisi, dövlət hüquq-mühafizə orqanları nümayəndələrinin hərəkətlərinə ciddi nəzarət etməyə və onlar üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən hüquq sistemini təşkil etmək öhdəliyini daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir sistemin olmaması *Makkann Birləşmiş Krallığa qarşı məhkəmə işi* üzrə qərarın⁷⁷ qəbulundan bəri ərizəçilər tərəfindən mütəmadi olaraq istifadə olunan arqument idisə, bu arqument yalnız son dövrlərdə uğur qazanıb. *Makkannın işində* Məhkəmə belə hesab etdi ki:

*Konvensiya iştirakçı tərəfləri məcbur etmir ki, onun müddəalarını öz milli qanunvericiliklərinə daxil etsinlər. ... Bundan başqa, milli qanunvericiliyin və ya konstitusiyaya müddəalarının Konvensiyaya uyğunluğunu mücərrəd şəkildə araşdırmaq Konvensiya orqanlarının işi deyil*⁷⁸.

Məhkəmənin yuxarıdakı arqumenti qəbul etməməyə meyli olmaması *Naçova və başqaları Bolqarıstana qarşı iş* üzrə Palatanın qərarında⁷⁹ aradan qaldırıldı, lakin bu problem Məhkəmə tərəfindən əsasən *Makaratsis Yunanıstana qarşı iş* üzrə qərardan⁸⁰ sonra tam aradan qaldırıldı. Həmin işdə avtomobil təqibinin gedişində avtomobil sürücüsü polis qüvvələri tərəfindən atəş açılmaqla qətlə yetirilmişdi və təqib zamanı sonuncular çoxlu sayda avtomat mexanizmlə silahlardan (revolverlərdən, pistoletlərdən, avtomatlardan) istifadə etmişdilər. Avropa Məhkəməsi işin hallarını nəzərə alaraq ölümə səbəb olmuş güc tətbiqinə əl atılmasının qanuni tədbir olduğu ilə razılaşa da, hesab etdi ki, hazırkı işdə güc tətbiqi həddindən artıq olub, bundan əlavə, qanunvericilik sisteminin özündə qüsurların olması əməliyyatın özü ilə bağlı faktorları daha da ağırlaşdırıb, belə ki, qanunvericilikdə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının odlu silahdan istifadəsi ilə bağlı normalar təsbit olunmamışdı. Bu işdə Məhkəmə qərara aldı ki, “dövlət nümayəndələrinin tənzimlənməyən özbaşına hərəkətləri insan hüquqlarına faktiki hörmətlə bir araya sığmır. Bu o deməkdir ki, polis əməliyyatlarına milli qanunvericiliklə icazə verilməsi ilə yanaşı, həm də bu əməliyyatlar özbaşınalığa və gücdən sui-istifadəyə

⁷⁷ 5 sentyabr 1995-ci il tarixli qərar.

⁷⁸ Qərarın 53-cü bəndi.

⁷⁹ 26 fevral 2004-cü il tarixli qərar.

⁸⁰ 20 dekabr 2004-cü il tarixli qərar.

qarşı (hətta ölümə nəticələnməyən hallarda) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş adekvat və səmərəli təminatlar çərçivəsində yetərincə tənzimlənmişdir”⁸¹.

Bu prinsiplər sonradan Böyük Palata *Naçovanın işi* üzrə qərarında⁸² tam dəstəklədi. Hətta Avropa Məhkəməsi daha da irəliyə getdi və polis və təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvləri üçün münasib təlimlərin təmin edilməsi öhdəliyini müəyyən etdi, belə ki, “onlar təkcə müvafiq təlimatların mətni əsasında deyil, həm də insan həyatına hörməti təməl dəyər kimi üstün tutmaqla odlu silahdan istifadə üçün mütləq zərurətin olub-olmadığını qiymətləndirməkdən ötrü təlimlə təmin olunmalıdırlar”⁸³.

Polis əməliyyatlarına nəzarət edilməsi həmçinin o deməkdir ki, belə əməliyyatlar öncədən hazırlanmalı və nəzarət altında olmalıdır ki, “ölümə nəticələnmə bilən güc tətbiqi mümkün qədər minimuma endirilsin”⁸⁴. Bu tələb adətən Məhkəmə tərəfindən əməliyyatın ümumi kontekstinin, cəlb olunmuş qüvvələrin və görülmüş tədbirlərin, hadisə yerindəki nümayəndələrə verilmiş əmrlərin və təqdim edilmiş məlumatların, habelə daha geniş mənada onlar arasında və onlarla rəisləri arasında əlaqələrin, həmçinin əməliyyatların aparılmasının və sairənin “son dərəcə yaxından” araşdırılmasına səbəb olur. Qüsurlar müəyyən edildikdə Məhkəmə qaçılmaz olaraq bu nəticəyə gəlir ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan mənada güc tətbiqindən istifadə üçün “mütləq zərurət” olmayıb və buna görə də həmin maddə pozulub⁸⁵.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının hərəkətlərindən irəli gələn risklərdən müdafiə

Dövlət həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətləri ilə bağlı və ya dövlət siyasəti çərçivəsində yaranan ölüm riskinin qarşısını almamağa görə məsuliyyət daşıya bilər. Məhkəmə bununla bağlı bir neçə işi araşdırıb.

*L.B.C. Birləşmiş Krallığa qarşı*⁸⁶ və *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*⁸⁷ işlər üzrə qərarlar dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən birbaşa nəzarət edilən təhlükəli hərəkətlər fərziyyəsini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Birinci iş Britaniya hökuməti tərəfindən həyata keçirilmiş nüvə sınaqları ilə bağlı idi. Həmin sınaqlar zamanı Milad adasında qulluq etmiş əsgərin qızı şikayət edirdi ki, Birləşmiş Krallıq atasına həmin vaxt bu adada qəbul etdiyi radiasiya dozaları və bunun mümkün nəticələri barədə məlumat verməyib, bu isə sonradan onun xəstəliyinin diaqnozunun daha tez qoyulmasını və müalicə olunmasını mümkün edib. İkinci işdə Məhkəmə bələdiyyə tərəfindən idarə olunan ictimai zibilxanada zibil yığnağının sürüşməsi nəticəsində baş vermiş ölüm hallarını araşdırırdı. Məhkəmə hesab etdi ki, dövlət hakimiyyəti orqanlarının təhlükəli fəaliyyətlə məşğul olduqları bir vəziyyətdə onlar əhalinin həyatını qorumaq üçün müəyyən öhdəliklər daşıyırlar. Bunlardan birincisi bu cür fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması, təşkili və aparılması, təhlükəsizliyi və nəzarətdə olması və aidiyyəti olan bütün şəxslərin zəruri

⁸¹ Qərarın 58-ci bəndi.

⁸² 6 iyul 2005-ci il tarixli qərar.

⁸³ Qərarın 97-ci bəndi.

⁸⁴ *Makkannın işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar, b. 194.

⁸⁵ *Ergi Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərar (28 iyul 1998); və yuxarıda adı çəkilən *Naçova və Makaratsisin işləri* üzrə qərarlar buna misal ola bilər. Pozuntunun müəyyən edilmədiyini əks-qərara isə *Makkannın işini* misal göstərmək olar.

⁸⁶ 9 iyun 1998-ci il tarixli qərar.

⁸⁷ 9 iyun 1998-ci il tarixli qərar, 6 iyul 2005-ci ildə Böyük Palatanın qərarı qəbul edilib.

praktiki tədbirlər görməsinin məcburiliyindən ibarətdir⁸⁸. İkincisi öhdəlik isə baş verə biləcək risklər barədə ictimaiyyətə məlumat verməkdən ibarətdir⁸⁹. Lakin hakimiyyət orqanlarının risklərdən xəbərdar olduqları, lakin tədbir görmədikləri müəyyən edilməyibsə, onda hər iki halda dövlət, xüsusən də məlumatlandırma öhdəliyi baxımından, məsuliyyət daşıya bilməz⁹⁰. *Önəryıldızın işində*, şübhəsiz ki, hakimiyyət orqanları risklərdən xəbərdar idilər. Nəticədə Avropa Məhkəməsi hesab etdi ki, Türkiyə hökuməti qurbanın təqsirkar olduğunu iddia etməkdə haqlı deyil və insanların ailəsinə və həyatına hörmət hüququna riayət etməyib.

Mastromatteo İtaliyaya qarşı iş⁹¹ məhbusların reinteqrasiyası siyasəti ilə bağlı idi. Ərizəçi iddia edirdi ki, oğlunun ölümü bu siyasətin nəticəsidir. Onun oğlu cəzaların icrasına görə məsuliyyət daşıyan hakim tərəfindən məhbusların reinteqrasiyası siyasətinin həmin həbsxanada tətbiqi barədə qəbul edilmiş qərar həyata keçirilən müddətdə cinayət əməllərinə görə həbs cəzasını çəkən şəxslər tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Şikayətçinin qaldırdığı birinci sual ondan ibarət idi ki, məhkum olunmuş şəxslərin sosial reinteqrasiyası siyasəti iştirakçı dövlətin məsuliyyətini doğura bilərmi? Məhkəmə bu suala dolayısı ilə müsbət cavab verdi. O, müvafiq İtaliya qanunvericiliyini nəzərdən keçirdi və bu qənaətə gəldi ki, həmin qanunvericilik Konvensiya tələbləri zidd deyil. Lakin hətta Avropa Məhkəməsi bunu aydın şəkildə bildirməsə də, görünür, bu məsələdə dövlətlər geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər. Qaldırılmış ikinci sual ondan ibarət idi ki, sözügedən siyasətin həbsxanada tətbiqi ilə və ya “yarımhəbsxana rejimi” bağlı qərarın icrası zamanı ehtiyat tədbirlərinin görülməməsi və ya buna səhlənkarlıqla yanaşılması 2-ci maddənin pozuntusunu təşkil edə bilərmi? Burada da cavab açıq-aydın müsbət oldu. Bu cür hallarda dövlət hakimiyyəti orqanları, əgər “həyata qarşı birbaşa və real riskdən xəbərdardırlarsa və ya xəbərdar olmağa borcludurlarsa, həmin riski aradan qaldırmaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilə bilən hər şeyi etməlidirlər”⁹². Onlar bu məsələdə lazımı səy göstərmək öhdəliyini daşıyırdılar və Məhkəmənin fikrincə, bu öhdəlik pozulmamışdı, çünki sözügedən məhbusların həbsxanada kənarında cinayət törədəcəklərini və konkret olaraq ərizəçinin oğlunu öldürəcəklərini güman etmək üçün heç bir əsas yox idi.

Məhkəmə tərəfindən nəzərdən keçirilmiş sonuncu fərziyyə sağlamlıq siyasəti ilə bağlıdır. Məhkəmə xüsusən *Kalvelli və Çiqlio İtaliyaya qarşı*⁹³ və *Vo Fransaya qarşı*⁹⁴ işlərdə vurğulayıb ki, *L.C.B.*-inin işində qeyd olunan prinsiplər ictimai səhiyyə sahəsinə də şamil olunur, həmin prinsiplər əsasən dövlətin hüquqi müdaxilə vasitəsilə “ictimai və ya özəl xəstəxana olmasından asılı olmayaraq xəstəxanaları pasiyentlərinin həyatını qorumağa məcbur etmək üçün müvafiq məcburi normativ aktlar qəbul etmək” vəzifəsini doğurur⁹⁵.

Üçüncü tərəflərin pozuntularından müdafiə

⁸⁸ *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın qərarı, b. 90.

⁸⁹ Yenə orada.

⁹⁰ Bununla bağlı xüsusən *L.C.B.-nin işi* üzrə qərara bax.

⁹¹ 24 oktyabr 2002-ci il tarixli qərar.

⁹² Qərarın 74-cü bəndi.

⁹³ 17 yanvar 2002-ci il tarixli qərar.

⁹⁴ 8 iyul 2004-cü il tarixli qərar.

⁹⁵ Müvafiq qərarların 49-cu və 89-cu bəndləri.

Digər şəxslərlə münasibətlərdə dövlətin fərdləri qorumaq öhdəliyi Məhkəmə tərəfindən *Osman Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərarda⁹⁶ təsdiq edildi. Bundan başqa, həmin qərar Məhkəməyə imkan verdi ki, tətbiq edilə bilən meyarları müəyyən etsin. Həmin meyarların sayı üçdür və onlar aşağıdakı sualları qaldırır: Qurban real və birbaşa təhdidə məruz qalıbmı? Hakimiyyət orqanları bunu bildirdilermi və ya bilməyə borclu idilermi? Onlar riskin qarşısını almaq üçün ağlabatan tədbirlər görüblərmimi? Bu üç sualın cavabı müsbət olarsa, onda pozuntuya görə dövlət məsuliyyət daşıyır. Amma suallardan hətta birinin cavabı mənfi olarsa, Avropa Məhkəməsi 2-ci maddənin pozulmadığını qərara alır. *Osmanın işində* məhz belə oldu. Ərizəçilər şikayət etmişdilər ki, onların əri və atası sonuncunun oğlunun müəllimi tərəfindən qətlə yetirilib. Müəllimin öz şagirdinə qarşı xüsusi “münasibətinin” olduğunu və Osmanlar ailəsi ilə çoxsaylı mübahisələri düşdüyünü nəzərə alaraq⁹⁷, onlar polisi bu barədə məlumatlandırmışdılar⁹⁸ və hesab edirdilər ki, onların ailəsi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən xüsusi müdafiə ilə təmin edilməlidir. Məhkəmə qeyd etdi ki, həmin şəxsin müxtəlif gümanlar doğuran davranışı onun Osmanların ailə üzvünün həyatına qəsd edəcəyini düşünmək üçün əsas deyildi. Hətta baxmayaraq ki, hakimiyyət orqanları vaxtında məlumatlandırılmışdılar, həmin vaxt ölüm riski kifayət qədər real və birbaşa risk kimi görünürdü. Buna görə də Məhkəmə 2-ci maddənin pozulmadığı qənaətinə gəldi. O, başqa bir işdə – *Dənizçi Kiprə qarşı işdə* də⁹⁹ eyni nəticəyə gəldi, amma bunun səbəbi o idi ki, polis təhlükə barədə məlumatlandırılmamışdı və işin halları göstərirdi ki, hakimiyyət orqanları həmin təhlükədən xəbər tuta bilməzdilər.

Türkiyəyə qarşı qaldırılmış bir sıra işlərdə¹⁰⁰ isə, əksinə, Məhkəmə dövlətin məsuliyyət daşdığını müəyyən etdi. Amma həmin işlərin halları qeyri-adi idi. Bütün bu işlərdə öldürülmüş şəxslər Türkiyənin xüsusilə problemlə cənub-şərq bölgəsində təhlükəsizlik qüvvələrinin imkan yaratması nəticəsində PKK partizanları əleyhinə vuruşan qüvvələrin fəal olduğu vaxtda naməlum şəxslər tərəfindən qətlə yetirilmişdilər və öldürülmüş şəxslər həmin partiyaya mənsub olmaqda şübhəli bilinirdilər. Hətta hüquq pozuntusu törədənlər dəqiq məlum olmasa belə, bu cür praktika hamıya bəlli idi. Buna görə də Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, bir tərəfdən PKK fəalları və ya tərəfdarları hesab olunan şəxslərə qarşı təhlükə real və birbaşa təhlükə idi, digər tərəfdən isə hakimiyyət orqanları riskdən xəbərdar olmalı idilər. Amma hakimiyyət orqanları tərəfindən heç bir reaksiya verilmədi. Nəinki müvafiq ərazilərdəki şəxsləri qorumaq üçün pozitiv addımlar atılmamışdı, həm də cinayət təqibi orqanlarının bu cür insidentlərə dair şikayətlər üzrə heç bir araşdırma aparmaması geniş yayılmış praktikaya çevrilmişdi.

İntiharın qarşısının alınması

⁹⁶ 28 oktyabr 1998-ci il tarixli qərar.

⁹⁷ Konkret olaraq müəllim Osmanın şagird yoldaşının onunla münasibətlərinə əngəl törətmək üçün həmin şagirdi təhdid etməkdə, onu Osmanın dərslərini oğurlamağa təhrik etməkdə şübhəli bilinirdi və güman edilirdi ki, o, ailənin evinin yaxınlığında divarda nalayiq yazılar yazılmasında və onların mülkiyyətinə ziyan yetirilməsində və sairədə günahkardır.

⁹⁸ Qatil özü tutularkən qışqıraraq demişdi: “Niyə siz məni bunu etməzdən əvvəl dayandırmadınız, sizin xəbərdarlıq tədbiri görməyiniz üçün əlinizdə hər cür əsasınız vardı” (b. 57).

⁹⁹ 23 iyul 2001-ci il tarixli qərar.

¹⁰⁰ *Kayanın işi*, 19 fevral 1998; *Erginin işi*, 28 iyul 1998; *Yaşanın işi*, 2 sentyabr 1998; *Çakıcının işi*, 8 iyul 1999; *Tanrıqulunun işi*, 8 iyul 1999; *Kılıçın işi*, 28 mart 2000; *Mahmut Kayanın işi*, 28 mart 2000; *Akkoçun işi*, 10 oktyabr 2000.

Həmçinin belə bir sual da ortaya çıxır ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndinin birinci cümləsi intihar hallarına tətbiq edilirmi? Yuxarıdakı prinsipdən gördüyümüz kimi, Məhkəmə bu qənaətə gəlib ki, bu maddə şəxsin öz həyatına son qoymaq hüququnun tanınmasını nəzərdə tutmur¹⁰¹. Lakin eyni zamanda hazırkı presedent hüququna görə, cəmiyyətdəki bütün intiharların qarşısının alınması dövlətin üzərinə öhdəlik qoyan məsələ kimi şərh oluna bilməz¹⁰². Əgər hadisə başqa şəraitdə baş verirsə, yəni müvafiq şəxs hakimiyyət orqanlarının nəzarəti və ya himayəsi altındadırsa, onda suallar ortaya çıxır. Bu sözlər həmin şəxslərin ibtidai həbsdə və ya cəzaçəkmə müəssisəsində saxlandığı hallara aiddir¹⁰³. Onlar həmçinin bu yaxınlarda baxılmış bir işdən sonra hərbi qulluqda olan şəxslərə də aiddir¹⁰⁴. Bütün bu işlərdə fərdlər dövlət tərəfindən elə duruma salınmışdılar ki, həmin durum böyük ehtimalla onları əlverişsiz vəziyyətdə qoyurdu və ya onların əlverişsiz vəziyyətini daha da gücləndirirdi. Belə hallarda 2-ci maddəyə dövlətin üzərinə xüsusi vəzifə, yəni hüquqların müdafiəsi üçün lazımı səy göstərmək vəzifəsi qoyan maddə kimi baxmaq olar.

Həbsdə saxlanılan şəxslərə gəldikdə, bu günədək Məhkəmə bu cür işlərdəki intiharlarla bağlı belə qənaətə gəlib ki, 2-ci maddə pozulmayıb; o, hesab edib ki, ya şəxsin öz həyatına qəsd edəcəyi riskindən xəbərdar olan hakimiyyət orqanları tələb olunan bütün tədbirləri (xüsusən ciddi nəzarət tədbirlərini) görüblər¹⁰⁵, ya da onların bu cür nəticəni öncədən görə bilmələri üçün heç bir səbəb olmayıb¹⁰⁶. Sonuncu halda Məhkəmə hər halda həbsxana müdiriyyəti və ya nəzarətçiləri tərəfindən səhlənkərliyə yol verilib-verilmədiyini yoxlayır¹⁰⁷. Məsələn, o, adi rəsmiyyətlərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini (məhbusun üzərində axtarış, iti əşyaların və ya kəndir rolunu oynaya bilən vasitələrin axtarışı və s.), minimum dərəcədə normal nəzarətin həyata keçirilib-keçirilmədiyini və s. məsələləri araşdırır.

Hərbi qulluqda olan əsgərin intiharı ilə bağlı bu günədək Məhkəmənin baxdığı yeganə iş (*Kılınç Türkiyəyə qarşı*) pozuntunun müəyyən edilməsi ilə nəticələnib. Məhkəmə həmçinin öz presedent hüququnu genişləndirmək imkanından istifadə edib və aydınlıq gətirib ki, bu cür hallarda dövlət tərəfindən tədbir görülməlidir. Birincisi, dövlət təkə bu cür halların “qarşısını almaq məqsədi daşıyan qanunvericilik bazasını və inzibati bazanı qəbul etməməlidir”, həm də “nəinki müəyyən hərbi fəaliyyətlərin və missiyaların xarakteri baxımından, həm də dövlət sıravı vətəndaşları hərbi qulluğa çağırmağı qərara alarkən ortaya çıxan insan amili baxımından həyata qarşı yarana bilən riskin səviyyəsinə uyğun normativ aktlar qəbul etməlidir”. İkincisi, o, hərbi orqanlara göstəriş verməlidir ki, “hərbi həyatın xüsusiyyətlərindən irəli gələn təhlükələrlə üzləşə bilən hərbi qulluqçuların səmərəli müdafiəsini təmin etmək məqsədi daşıyan praktiki tədbirlər görsünlər və həm də müxtəlif səviyyələrdə məsul şəxslərin yol verə biləcəyi hər hansı qüsurların və səhvlərin müəyyən edilməsi üçün münasib prosedurların mövcudluğunu təmin etsinlər”. Praktiki

¹⁰¹ *Prittinin işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹⁰² İntiharların qarşısının alınmasının şəxsi həyata müdaxilə təşkil edib-etmədiyinin araşdırılması ilə bağlı yenə də *Prittinin işi* üzrə qərara bax (b. 68).

¹⁰³ *Tanrıbilir Türkiyəyə qarşı*, 16 noyabr 2000; *Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı*, 3 aprel 2001; *Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı*, 3 aprel 2001; *Akdoğdu Türkiyəyə qarşı*, 18 oktyabr 2005.

¹⁰⁴ *Kılınç Türkiyəyə qarşı*, 7 iyun 2005.

¹⁰⁵ *Kinanın işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹⁰⁶ *Tanrıbilir və Akdoğdunun işləri* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərarlar.

¹⁰⁷ Yenə həmin qərarlara bax.

tədbirlər hərbi qulluqçulara tibbi nəzarətə görə cavabdehlik daşıyan səhiyyə müəssisələrini işini tənzimləyən müvafiq normativ aktları özündə ehtiva etməlidir¹⁰⁸. Bu halda da eyni ilə Məhkəmənin araşdırması hakimiyyət orqanlarının intihar riskindən xəbərdar olub-olmadıqlarını və qabaqlayıcı tədbirləri görüb-görmədiyini əhatə etməlidir. Sözügedən işdə Türkiyənin həmin tədbirləri görmədiyini müəyyən edildi.

Qəddar rəftarın qarşısının alınması

Qəddar rəftarın qarşısının alınması, Avropa Məhkəməsinin fikrincə, 3-cü maddə əsasında işgəncənin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qadağan olunmasından irəli gələn tələbdir. Bu tələbin 8-ci maddədə digər bir hüquqi əsası da var ki, o da şəxsi həyatın toxunulmazlığının müdafiəsi tələbindən ibarətdir. Lakin bu tələb əlavə, yaxud hətta törəmə xarakter daşıyır və adətən 3-cü maddənin tələbi onu kölgədə qoyur.

3-cü maddənin hüquqi əsası

Məhkəmənin oturuşmuş presedent hüququna əsasən:

Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin Konvensiyanın 1-ci maddəsi üzrə yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün Konvensiyada müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmənin öhdəliyi, 3-cü maddə ilə birlikdə götürülməklə, dövlətlərdən tələb edir ki, yurisdiksiyasında olan fərdlərin işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya (o cümlədən ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən törədilən belə hərəkətlərə) məquz qalmamasını təmin etmək məqsədi daşıyan tədbirlər görsünlər¹⁰⁹.

Bu tələb həm maddi-hüquqi, həm də prosessual öhdəliklər doğurur. Maddi-hüquqi baxımdan o, ən əlverişsiz vəziyyətdə olan şəxslərin, əsasən uşaqların, məhbusların və yoxa çıxmış şəxslərin yaxın qohumlarının müdafiəsini nəzərdə tutur. Əcnəbilərin müdafiəsinə, xüsusən də onların ölkədən çıxarılmaqdan müdafiə edilməsinə gəldikdə, bu məsələ burada müzakirə olunmayacaq. Üstəlik, bu, pozitiv öhdəliklərin ümumi məsələlərinin çox da əhəmiyyətli olmayan aspektidir. Daha dəqiq desək, burada müdaxilələrlə (ölkədən çıxarılma və ya ekstradisiya tədbirləri ilə) bağlı klassik araşdırma yer alacaq. Məhkəmə yalnız müdaxilə təşkil edən tədbirin mütənəsibliyini qiymətləndirərkən Məhkəmə Konvensiya əsasında dövlətlərdən hansı pozitiv tədbirin gözlənilməliyi barədə onları məlumatlandırır.

Azyaşlıların müdafiəsi

Azyaşlıları pozitiv tədbirlər vasitəsilə müdafiə etmək öhdəliyi əsasən özəl həyat sahəsinə, xüsusən də ailədaxili həyata şamil olunur. Amma bu o demək deyil ki, ictimai həyat sahəsində törədilmiş pozuntular dövlətin məsuliyyətinə səbəb olmur: əlbəttə, onlar bu cür məsuliyyətə səbəb olur, lakin bu pozuntular yalnız 3-cü maddənin tələblərinə açıq-aydın

¹⁰⁸ *Kılınçın işi* üzrə qərarın 41-ci və 42-ci bəndləri.

¹⁰⁹ Xüsusən bax: *A Birləşmiş Krallığa qarşı*, 1998.

hörmət edilmədiyi dərəcədə məsuliyyətə doğurur. Bu rəy, məsələn, *Kempbell və Kozansın işi*, eləcə də *Kostello-Robertsın işi* üzrə qərarlarda yer alıb¹¹⁰.

3-cü maddədən irəli gələn pozitiv maddi-hüquqi öhdəliklərin pozulması məsələsi konkret olaraq aşağıdakı hallarda meydana çıxır:

- pozuntu qüsurlu olan və adekvat müdafiəni təmin etməyən qanunvericiliyin qəbulu ucbatından baş verdikdə¹¹¹. *A Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹¹² məhz belə olmuşdu, həmin işdə o zaman yetkinlik yaşına çatmayan qurbanın qayınatasının onu mütəmadi olaraq döydüyü sübuta yetirilsə də, o, belə hərəkəti “ağlabatan cəza” hesab edən İngiltərə qanunvericiliyinə əsasən məhkəmə tərəfindən bəraət almışdı;
- qanunvericilik yetərli müdafiəni təmin etsə də, hakimiyyət orqanları qəddar rəftar barədə məlumatlı olmalarına baxmayaraq passiv qaldıqda və pozuntuya reaksiya vermədikdə, yaxud çox gec reaksiya verdikdə. Məsələn, *Z Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹¹³ ailə mühitində uşağın çox pis rəftara məruz qaldığı barədə məlumatlı olsalar da, dörd il yarım ərzində uşağın himayəyə verilməsi barədə qərar qəbul etməmişdilər.

Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin müdafiəsi

3-cü maddənin təmin etdiyi müdafiə geniş mənada azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə, yəni ibtidai həbsdə olanlara, məhkum olunaraq cəzasını çəkənlərə və ya psixiatriya müəssisələrində olanlara da şamil olunur. Hətta onlarla bağlı presedent hüququ digər şəxslərə də şamil oluna bilər, söhbət o şəxslərdən gedir ki, azadlıqdan məhrum edilməsələr də, dövlətin və ya hər hansı dövlət orqanının himayəsinə veriliblər (məsələn, barəsində islah-tərbiyə müəssisəsinə verilmə barədə qərar olan uşaqlar).

Bu müdafiə hər şeydən əvvəl onu nəzərdə tutur ki, müvafiq hakimiyyət orqanları bu şəxslərin fiziki toxunulmazlığının digər şəxslər tərəfindən pozulmasını təmin etməlidirlər. Burada tətbiq edilə bilən prinsiplər yuxarıda adı çəkilən A və Z-in işləri üzrə qərarlardakı prinsiplərə oxşardır. Məsələn, Rumıniya bir məhbusun digər məhbusa yetirdiyi ciddi xəsarətlərə görə Məhkəmə tərəfindən təqsirkar hesab olundu, birincisi, ona görə ki, bunun baş verməsinin qarşısını almaq üçün öncədən ehtiyat tədbirləri görülməmişdi, ikincisi, həbsxana nəzarətçilərinə aqressiv hərəkətlərin edildiyi barədə məlumat verilsə də, onlar çox gec müdaxilə etmişdilər¹¹⁴.

Lakin hazırda nəzərdən keçirdiyimiz məsələ baxımından presedent hüququndakı ən mühüm yenilik həbsdə saxlanma şəraiti ilə bağlıdır¹¹⁵. Həmin şərait ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər sayıldıqda, bu, 3-cü maddənin pozuntusu barədə qərar çıxarılması ilə nəticələnə bilər. Əvvəlcədən aydınlıq gətirmək lazımdır ki, həmin şəraitin yaxşılaşdırılması barədə Avropa Məhkəməsinin tələbi təkə pozitiv öhdəliklər

¹¹⁰ 29 yanvar 1982-ci il və 23 fevral 1993-cü il tarixli qərarlar. Hər iki ərizə Birləşmiş Krallığa qarşı təqdim edilmişdi. Qeyd edək ki, Məhkəmə hətta ikinci qərarla vurğulayıb ki, “dövlət öhdəlikləri özəl qurumların və ya fərdlərin üzərinə qoymaqla məsuliyyəti öz üzərindən ata bilməz”, belə ki, o, istər dövlət məktəblərinin, istərsə də özəl məktəblərin direktorlarının hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilər.

¹¹¹ Bu fərziyyə həmçinin prosessual pozitiv öhdəliklərə münasibətdə aktualdır.

¹¹² 23 sentyabr 1998-ci il tarixli qərar.

¹¹³ 10 may 2001-ci il tarixli qərar.

¹¹⁴ *Pantea Rumıniyaya qarşı*, 3 iyun 2003.

¹¹⁵ Müvafiq presedent hüququ barədə ümumi məlumat üçün bax: *Slimani Fransaya qarşı*, 27 iyul 2004.

nəzəriyyəsinə əsaslanmır. Məhkəmə şikayət ərizəsini bu məsələ baxımından araşdırarkən şikayət edilən bütün faktları, o cümlədən həbsxana personalının pozuntuya müdaxilə edib-etmədiyini nəzərə alır. Daha sonra Məhkəmə, onun öz sözləri ilə desək, “ümumi qiymətləndirməni” həyata keçirir¹¹⁶ və “sözügədən şəraitin məcmu effektlərini, eləcə də ərizəçinin irəli sürdüyü konkret iddiaları” nəzərə alır¹¹⁷. Presedent hüququndan göründüyü kimi, bu metod “ləyaqəti alçaldan rəftar” meyarlarının obyektivləşdirilməsi ilə əlaqədar deyil¹¹⁸. Ənənəyə görə Avropa Məhkəməsi bu cür rəftara məyusluq və acizlik hissləri yaratmaqla qurbanın şəxsiyyətinə təsir göstərən, onu alçalmaq və kiçiltmək məqsəd daşıyan rəftar kimi anlayış verir¹¹⁹, eyni zamanda, bu meyarlardan sonuncusu, yəni “məqsəd” meyarı əksər hallarda qanunu pozan hərəkətlər törədildiyi təqdirdə nəzərə alınır və şəxsin tədricən o dərəcəyə qədər alçaldılmasını nəzərə tutur ki¹²⁰, sözügədən həbsxana şəraiti, demək olar ki, əhəmiyyət kəsb etmir.

Həbsdə saxlanılan şəxsə münasibətdə 8-ci maddəyə riayət edilməsi onu nəzərdə tutur ki, həbsdə saxlanmanın real şəraiti insan ləyaqətinə hörmət edilən şəkildə olmalıdır. Məhkəmə bu məsələ ilə bağlı hər hansı pozitiv normalar müəyyən etməyib. Lakin Avropa Şurası yanında İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin tərtib etdiyi normalar açıq-aydın istinadedici mənbə təşkil edir. Digər tərəfdən, presedent hüququnda nəzərdə tutulanlar 3-cü maddənin tələblərinə cavab verməyən situasiyaların tamamilə konkret mənzərəsini yaradır – bu, bir növ arzuolunmaz halların siyahısıdır! Həmin halların bəzi nümunələri bunlardır:

- məhbusun bir neçə ay (konkret işdə iki ay) ərzində günün çox hissəsini yatağında keçirməyə məcbur edildiyi, pəncərələri və ya ventilyasiyası olmayan, bəzən dözülməz bürkünün olduğu kamerada saxlanıldığı və tualetə digər məhbusların yanındaca getməyə məcbur olduğu situasiya¹²¹;
- məhbusun səkkiz nəfər üçün nəzərdə tutulmuş kameranı iyirmi üç nəfər başqa məhbusla paylaşdığı, yatağını iki digər məhbusla paylaşmalı olduğu, yəni növbə ilə yatmaq məcburiyyətində qaldığı, üstəlik, kameranın həddən artıq səs-küylü olduğu, işıq daim yandığı, siçovulların gəzişdiyi, siqaret çəkilən yerin ventilyasiya olunmadığı situasiya¹²²;
- həbsxanada həddən artıq məhbusun olduğu (hər məhbusa otaqda ən çoxu 2,51 kvadrat metr sahənin düşdüyü), üstəlik kameraların sağlamlıq üçün yararsız olduğu (yəni çirkli və tarakanlar, taxtabitlər və böcəklərlə dolu olduğu, pəncərələrin örtülü saxlanıldığı) və məhbusların, demək olar ki, bütün gün kamerada qaldığı situasiya¹²³.

Qeyd edək ki, məhbusun sağlamlıq durumu həbsdə saxlanmanın real şəraitini qiymətləndirmək üçün nəzərə alınan amil ola bilər. Onun səhhətinin pisləşməsi və

¹¹⁶ *Matensio Fransaya qarşı*, 15 yanvar 2004, b. 89.

¹¹⁷ *Kalaşnikov Rusiyaya qarşı*, 15 iyul 2002, b. 95.

¹¹⁸ Bu əlaqə Məhkəmə tərəfindən *Farbtus Latviyaya qarşı* iş üzrə 2 dekabr 2004-cü il tarixli qərarla (b. 58) müəyyən edilib.

¹¹⁹ Misal üçün bax: *Ranninen Finlandiyaya qarşı*, 16 dekabr 1997.

¹²⁰ Bu meyar *Pirs Yunanıstana qarşı* iş üzrə 19 aprel 2001-ci il tarixli qərarın qəbulundan bəri tətbiq edilir.

¹²¹ *Pirsin işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar, həmçinin bax: *Duqoz Yunanıstana qarşı*, 6 mart 2001.

¹²² *Kalaşnikov Rusiyaya qarşı* iş üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹²³ *Mayzit Rusiyaya qarşı*, 20 yanvar 2005. Digər nümunələr üçün bax: *Nezmerjitski Ukraynaya qarşı*, 5 aprel 2005.

gigiyena şəraitinin olmaması səbəbindən tez-tez müəyyən xəstəliklərin baş verməsi – bütün bunlar neqativ göstəricilərdir¹²⁴.

İnsan ləyaqətinə hörmət edilən şəkildə həbsdə saxlanma şəraitinin təmin olunması həbsxana mühitini fərdlərin fiziki durumuna uyğunlaşdırmaq üzrə dövlətin vəzifəsinin konkret bir aspektidir.

Bu, hər şeydən əvvəl ciddi xəstəlikdən əziyyət çəkən və ya fiziki qüsurları olan şəxslərə aiddir. *Prays Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹²⁵ Məhkəmə ayaqlarında qüsuru olan, ciddi böyrək problemləri olan əlil qadının namünasib kamerada saxlanmasını ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etdi, belə ki, o, digər şəxslərin köməyi olmadan həmin kamerada yatağına uzana, tualetdən istifadə edə və ya adi gigiyenik hərəkətləri icra edə bilmirdi, üstəlik, kamera soyuq idi və o, maye qəbulunda da çətinlik çəkirdi. Belə olan halda Məhkəmə olduqca aydın şəkildə bildirdi ki, xanım Praysı məhkum etmiş məhkəmə, onun məhkəməyə qədər saxlanıldığı polis bölməsinin əməkdaşları müvafiq tədbir görməli idilər: məhkəmə onun səhhətindəki ciddi qüsurulara uyğun yeri təmin etməli¹²⁶, digər şəxslər isə onu münasib yerə göndərməli və ya azad etməli idilər¹²⁷. Məhkəmə orqanlarının öhdəliklərinə gəldikdə, Avropa Məhkəməsi öncə qeyd etdiyimiz *Farbtusun işində* bildirdi ki, onlar “belə şəxsin həbsxanaya salınması və orada saxlanması barədə qərar çıxararkən onun həbsdə saxlanma şəraitinin onun fiziki qüsurlarından irəli gələn konkret ehtiyaclarına uyğun olmasını xüsusilə ciddi şəkildə təmin etməlidirlər”. Məhkəmə həmçinin ağır xərçəng xəstəliyinə düşər olmuş şəxsin tutularaq həbsxanaya göndərildiyi şəraitlə¹²⁸, habelə xəstə məhbusun müalicəsi ilə¹²⁹ əlaqədar olaraq 3-cü maddənin pozuntularını müəyyən etdi.

Belə hallarda məhbusun yaşı da nəzərə alınmalıdır¹³⁰.

Hazırkı presedent hüququna uyğun olaraq, 3 maddə müvafiq şəxsə hər bir işdə azadlığa buraxılmaq hüququnu vermir. Belə azadlığa buraxılma, əgər başqa imkanlar mövcud deyilsə, yalnız ən son tədbir kimi istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsi bəzən dövləti “humanist” hissləri üstün tutmağa çağırır. Lakin fakt faktlığında qalır ki, Məhkəmənin bu istəyi məcburi qərar xarakteri deyil, xahiş xarakteri daşıyır, dövlət isə bu müraciətə müsbət cavab verib-verməməkdə sərbəstdir.

Yoxa çıxmış şəxslərin yaxın qohumlarının müdafiəsi

Kurt Türkiyəyə qarşı iş üzrə qərarın¹³¹ qəbulundan bəri yoxa çıxmış şəxslərin ailə üzvləri də 3-cü maddə əsasında müdafiə olunmalarını tələb edə bilərlər (şəxsin yoxa çıxması ilə bağlı işin 2-ci maddə baxımından və ya 3-cü maddə baxımından araşdırılmasından asılı olmayaraq). Bu müdafiə yalnız pozitiv öhdəliklər sahəsini əhatə edir. Bu məqsədə nail

¹²⁴ Aşağıdakı qərarlar buna misal ola bilər: *Farbtusun işi* üzrə qərar (bu qərara yuxarıda 118-ci haşiyə qeydində istinad edilib; və *Kehayov Bolqarıstana qarşı iş* üzrə 18 yanvar 2005-ci il tarixli qərar.

¹²⁵ 10 iyul 2001-ci il tarixli qərar.

¹²⁶ *Farbtusun işi* üzrə yuxarıda 118-ci haşiyə qeydində adı çəkilən qərara bax.

¹²⁷ Xanım Prays mülki prosesin gedişində məhkəməyə hörmətsizlik etdiyinə görə yeddi günlük həbs cəzasına məhkum edilmişdi.

¹²⁸ *Mozel Fransaya qarşı*, 14 noyabr 2002.

¹²⁹ *Makqlinçi və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 29 aprel 2003.

¹³⁰ Bu məsələ ilə bağlı *Papon Fransaya qarşı işdə* Komissiyanın qərarını (7 iyun 2001) və *Farbtusun işi* üzrə yuxarıda 118-ci haşiyə qeydində adı çəkilən qərarı göstərmək olar.

¹³¹ 25 may 1998-ci il tarixli qərar.

olmaq üçün Avropa Məhkəməsinin tətbiq etdiyi vasitələr araşdırma aparmaq öhdəliyini nəzərdə tutur. Bu, adətən və əsas etibarilə prosessual öhdəlikdir və şəxs üçün onun pozulmuş hüququnun bərpası vasitəsinə təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu nöqtəy-nəzərdən onun tətbiqi maddi hüquq normasının pozuntusundan asılı deyil, yalnız bu məsələ ilə bağlı ailə üzvlərinin vəziyyəti istisna təşkil edir. Bu sahədə araşdırma aparmaq öhdəliyinə riayət edilməməsi 3-cü maddənin maddi-hüquqi tələbinin pozuntusu kimi şərh oluna bilər, yəni zərərçəkənlərin iztirablarının dərəcəsiindən asılı olaraq ləyaqəti alçaldan və ya qeyri-insani rəftar, yaxud işgəncə sayıla bilər. Qeyd edək ki, belə hallar yalnız Türkiyə ilə bağlı işlərdə meydana çıxıb.

Yaxın qohumun iztiraba məruz qalıb-qalmadığını və 3-cü maddənin pozulub-pozulmadığını müəyyən etmək üçün Məhkəmə dörd növ amili nəzərə alır¹³²:

- ərizəçi ilə yoxa çıxmış şəxs arasında əlaqə: bu kontekstdə presedent hüququ valideyn-övlad əlaqəsinə üstünlük verir;
- şəxsin yoxa çıxmasının halları: Avropa Məhkəməsinin pozuntu müəyyən etməsi üçün ən ciddi hal ondan ibarətdir ki, ərizəçi şəxsin həbsinə kömək edir və həbsə alınmış şəxs sonradan “yoxa çıxır”;
- valideynin yaşması: o, hakimiyyət orqanlarından məlumat əldə etmək üçün lazımi səy və qətiyyət göstərməlidir;
- və əlbəttə ki, sözügedən hakimiyyət orqanlarının əməkdaşlığa meylli olmaması və əngəlləyici yaşması.

3-cü və 8-ci maddələrin qarşılıqlı əlaqəsi

Artıq qeyd edildiyi kimi, 3-cü maddə təkcə şəxsləri qəddar rəftardan müdafiə edən maddə deyil. Məhkəmə ilk dəfə *X və Y-in işində*, sonra isə *Stabbinqsin işində*¹³³ hesab edib ki, qəddar rəftar ərizəçinin şəxsi həyatına ciddi müdaxilə təşkil edirsə, 8-ci maddə 3-cü maddə ilə eyni məqsədə xidmət edə bilər. Seksual sui-istifadə, xüsusən də zorlama halları bu kateqoriyaya aiddir. Lakin son dövrlərə aid olan *M.C. Bolqarıstana qarşı işdə*¹³⁴ Avropa Məhkəməsi öz qərarını birlikdə götürülmüş 8-ci və 3-cü maddələr əsasında çıxarıb.

Bu cür işlərdə müvafiq dövlətlər istər cinayət qanunvericiliyini qəbul etmək, yaxud onu Konvensiya tələblərinə uyğun şərh etmək öhdəliyini pozduqlarına görə məsuliyyətə cəlb olunublar. Biz bir qədər sonra bu məsələyə qayıdacağıq.

Köləliyə və məcburi əməyə qarşı müdafiə

Ümumi mənzərəni tamamlamaq üçün köləliyi və məcburi əməyi qadağan edən 4-cü maddəni də yada salmalıyıq. *Siliadin Fransaya qarşı iş* üzrə qərarında Avropa Məhkəməsinin qeyd etdiyi kimi, bu maddə, 2-ci və 3-cü maddələrlə birlikdə, Avropa

¹³² Bu amillərin hansı hallarda rol oynaması ilə əlaqədar olaraq xüsusən bu qərarlara bax: *Kurtun işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar; *Akdənizin işi* üzrə 31 may 2001-ci il tarixli qərar; *Kipr Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 10 may 2001-ci il tarixli qərar; *Orhanın işi* üzrə 18 iyun 2002-ci il tarixli qərar; *Ülkü Əkinçinin işi* üzrə 16 iyul 2002-ci il tarixli qərar; *Tahsin Acarın işi* üzrə 8 aprel 2004-cü il tarixli qərar; *Akdənizin işi* üzrə 31 may 2005-ci il tarixli qərar; və *Tanisin işi* üzrə 2 avqust 2005-ci il tarixli qərar.

¹³³ 27 fevral 1985-ci il və 24 sentyabr 1996-cı il tarixli qərarlar; hər iki işdə şikayətlər Birləşmiş Krallığa qarşı qaldırılıb.

¹³⁴ 4 sentyabr 2003-cü il tarixli qərar.

Şurasını təşkil edən demokratik cəmiyyətlərin əsas dəyərlərindən birini əks etdirir¹³⁵. Sözügedən maddənin ilk dolğun şərhini vermiş bu qərarın əhəmiyyəti əsasən pozitiv öhdəliklər sahəsi ilə bağlı olsa da, Məhkəmə bu qərarın əsasında maddi-hüquqi öhdəliklərin mövcudluğu prinsipini dəstəklədi. Bu işdə Məhkəmə həmin öhdəliklərin xarakterinə aydınlıq gətirə bilmədi. Buna görə də biz gələcək qərarları gözləməliyik.

Prosessual öhdəliklər

2, 3 və 4-cü maddələrin təmin etdiyi hüquqların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün presedent hüququ prosessual tələbləri həmin maddələrə uyğunlaşdırıb. Ən çox qeyd edilən öhdəlik araşdırma aparılması barədə tələbdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tələb son dövrlərin presedent hüququnda təsbit olunmuş daha geniş öhdəliyin: səmərəli məhkəmə sistemini bərqərar etmək öhdəliyinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Araşdırma aparmaq öhdəliyi

Bu öhdəliyin əhəmiyyəti və məqsədi

Zor tətbiqi nəticəsində baş verən ölüm və ya işgəncə halları barədə iddialarla bağlı dövlət hakimiyyəti orqanlarının araşdırma aparmasını tələb etməklə Avropa Məhkəməsi hər şeydən əvvəl Konvensiyanın pozulduğu hallarda cinayət təqibinə və ya zəruri məhkəmə icraatına başlanılmasını mümkün etmək məqsədini daşıyır. Məhkəmənin fikrincə, bu cür hallarda sözügedən icraata başlamaq üçün çox vaxt dövlətin orqanları və ya nümayəndələri zəruri informasiyaya malik olurlar¹³⁶. Lakin bu o demək deyil ki, bu öhdəlik yalnız şikayət edilən faktların dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən törədildiyi hallara aiddir. Bu öhdəlik həm də 2-ci və 3-cü maddələrə fərdlər tərəfindən riayət edilmədiyi hallara aiddir¹³⁷. Bu cür araşdırmanın məqsədi, presedent hüququnda dəfələrlə təkrar edildiyi kimi, daxili qanunvericiliyin insan hüquqlarını qoruyan müddəalarının səmərəli surətdə həyata keçirilməsini və hüquq pozuntusunda “dövlət nümayəndələrinin və ya orqanlarının iştirakı olan hallarda onların məsuliyyət cəlb olunmasını” təmin etməkdir¹³⁸.

Araşdırmanın başlanılması

Araşdırmanın hansı formada başlanılması araşdırılan faktların 2-ci və ya 3-cü maddəyə aid olmasından asılıdır. Zorakı və ya şübhəli ölüm hallarında hakimiyyət orqanlarından tələb olunur ki, faktlar onların diqqətinə çatdırılan kimi mərhumun qohumlarını formal şikayətini gözləmədən rəsmi vəzifə borclarına uyğun hərəkət etsinlər¹³⁹.

¹³⁵ 26 iyul 2005-ci il tarixli qərar, b. 82.

¹³⁶ Xüsusən bax: *Makaratsis Yunanıstanına qarşı*, 20 dekabr 2004.

¹³⁷ *M.C. Bolqarıstanına qarşı* iş üzrə yuxarıda adı çəkilən qərara bax (maddə 3).

¹³⁸ Xüsusən bax: *Mastromatteo İtaliyaya qarşı*, 24 oktyabr 2000, b. 89; *Naçova və başqaları Bolqarıstanına qarşı*, 26 fevral 2004, b. 110.

¹³⁹ Bu sabit prinsiplə bağlı, məsələn, *Akdoğdu Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 18 oktyabr 2005-ci il tarixli qərara bax.

Əksinə, 3-cü maddə ilə bağlı bərqərar olmuş presedent hüququna əsasən, onlar qəddar rəftar iddiaları barədə qurbandan və ya onun yaxın qohumlarından məlumat aldıkları məqama qədər hərəkət etməmək öhdəliyini daşıyırlar. Bundan əlavə, həmin iddiaların əsaslı olması tələb olunur. İddia o halda əsaslı sayılır ki, qurbanın pis rəftara məruz qaldığı barədə məlumatlar inandırıcı olsun. Məhbus barəsində həbsxana müdiriyyəti intizam tədbiri tətbiq edibsə və məhbus sadəcə olaraq sanksiyanın əsaslarına və həbsxana nəzarətçilərinin düzgün olmayan davranışlarına etiraz edirsə, bu qayda belə məhbusa şamil olunmur¹⁴⁰. Digər tərəfdən, cinayət təqibi orqanlarına verilmiş ərizədə yer alan şikayətlər eyni şikayətləri qaldıran və digər dövlət hakimiyyəti orqanlarını ittiham edən başqa ərizələrlə uyğun gəlirsə, həmin şikayətlər bu şərtə cavab verir¹⁴¹. Lakin bu sahədə presedent hüququ o qədər də tələbkə deyil. Belə ki, Məhkəmə sırf məhkəmə prosesinin tərkib hissəsi olmayan ittihamları asanlıqla qəbul edir. Bu cür şikayətlər istənilən formada təqdim oluna bilər, şərt ondan ibarətdir ki, onlar hakimiyyət orqanlarına göndərilmiş olsun. 3-cü maddədə nəzərdə tutulan mənada qəddar rəftar ehtimalının yüksək olması da tələb olunmur. Məhkəmə, hətta 3-cü maddənin maddi-hüquqi pozuntusu müəyyən edilmədikdə belə, araşdırma aparılmaması barədə şikayətə baxa¹⁴² və hətta bu cür şəraitdə şikayəti qəbul edə bilər¹⁴³.

Araşdırmanın xüsusiyyətləri

Araşdırmanın xüsusiyyətlərinə tətbiq edilən prinsiplər ümumidir. 2-ci və 3-cü maddələr üzrə (potensial olaraq həm də 4-cü maddə üzrə) tələb olunan araşdırma “səmərəli” olmalıdır. Bu o halda mümkündür ki, üç şərt yerinə yetirilmiş olsun.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, araşdırma aparmağa görə məsul şəxslər və təhqiqat aparıcılar hadisədə iştirak edənlərdən müstəqil olmalıdırlar, bu müstəqillik “təkcə iyerarxiya əlaqəsi və ya institusional əlaqə baxımından müstəqilliyi deyil, həm də praktiki müstəqilliyi” nəzərdə tutur¹⁴⁴. Araşdırma hərbi prokurorlar tərəfindən aparılırsa və onlar qanunvericiliyə əsasən hərbi strukturun tərkib hissəsidirlərsə (polis əməkdaşları istintaq orqanlarının tərkib hissəsi olduğu kimi)¹⁴⁵, xüsusən də ifadələrin alınmasını və şahidlərin dindirilməsini həyata keçirən polis əməkdaşları işi araşdırılan polis əməkdaşları ilə eyni şəhərdə fəaliyyət göstərən polis qüvvələrinə mənsubdurlarsa¹⁴⁶, belə araşdırmalar bu meyarın tələblərinə açıq-aydın cavab vermir. Hüquq-mühafizə orqanlarının işi üzrə araşdırma təhlükəsizlik qüvvələrinə görə cavabdehlik daşıyan prefektin rəhbərliyi altındakı inzibati şuralar tərəfindən aparılırsa və araşdırmanı insidentdə iştirak etmiş polis əməkdaşları ilə eyni bölmədən olan polis əməkdaşları aparılırsa, belə araşdırmalar da 2-

¹⁴⁰ *Valasinas Litvaya qarşı*, 24 iyul 2001. Bu işdə şikayəti rədd edərkən Məhkəmə belə bir faktı da nəzərə aldı ki, ərizəçi ombudsmana şikayət etmək imkanına malik idi və həqiqətən bunu etmişdi, sonuncunun rəyi isə həbsxana müdiriyyəti tərəfindən nəzərə alınmışdı (bu səbəbdən Məhkəmə hesab etdi ki, bu şikayətə baxılması işin halları baxımından 3-cü maddənin tələblərinə cavab verir).

¹⁴¹ *İndelikato İtaliyaya qarşı*, 18 oktyabr 2001.

¹⁴² *Valasinas Litvaya qarşı* iş üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹⁴³ Məsəl üçün bax: *Poltoratski Ukraynaya qarşı*, 29 aprel 2003; *Martines Sala və başqaları İspaniyaya qarşı*, 2 noyabr 2004.

¹⁴⁴ Xüsusən bax: *Barbu Anqelesku Rumuniyaya qarşı*, 5 oktyabr 2004; *Bursuk Rumuniyaya qarşı*, 12 oktyabr 2004; *Naçova Bolqarıstana qarşı*, Böyük Palatanın qərarı, 6 iyul 2005.

¹⁴⁵ *Barbu Anqeleskunun işi* üzrə qərar.

¹⁴⁶ *Bursukun işi* üzrə qərar.

ci və 3-cü maddələrin tələblərinə cavab vermir¹⁴⁷. Məhbusun iddiaları ilə bağlı həbsxana müdiriyyəti tərəfindən araşdırma hər hansı kənar qurumun və ya şəxsin iştirakı olmadan aparıldıqda da eyni ilə 3-cü maddənin tələbləri pozulmuş olur¹⁴⁸.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, istintaq vaxtında, cəld və hərtərəfli aparılmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə müxtəlif situasiyalarda mümkün istintaq hərəkətlərinin və ya sadələşdirilmiş meyarların siyahısının olduqca geniş olduğunu bildirsə də, müstəntiqlər tərəfindən görülmüş tədbirləri tərəddüd etmədən ətraflı yoxlayır və bu yoxlama əsasında müəyyən edir ki, mövcud şəraitdə hansı əməliyyatlar həyata keçirilməli idi¹⁴⁹. Biz sadəcə olaraq qeyd edə bilərik ki, Avropa Məhkəməsi bu araşdırmanın Avropa standartlarına uyğun olmasını (xüsusən ölümün səbəbkarı polis əməkdaşları olduqda), “mütləq zərurət” meyarını qəbul olunmasını tələb edir, 2-ci maddəyə əsasən həmin meyara əməl olunması ölümlə nəticələnən gücün qanuni tətbiqi üçün şərt¹⁵⁰.

Sonuncu şərt ondan ibarətdir ki, araşdırma pozuntuya görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsi və cəzalandırılması ilə nəticələnməlidir. Məhkəmənin sözlərinə görə, bu, “nəticə ilə deyil, vasitə ilə əlaqədar olan öhdəlikdir”¹⁵¹: pozuntu baş verdikdə (o cümlədən, Avropa Məhkəməsinin bildirdiyi kimi, qətl hallarında) hakimiyyət orqanları sübutlar əldə etmək, hal şahidlərindən ifadələr almaq, məhkəmə polisinin hesabatlarını almaq üçün və zərurət olduqda şəxsin məruz qaldığı xəsarətlərin dəqiq təsvirini verən patoloji anatomik rəyin verilməsi və ölümün səbəbləri ilə bağlı inandırıcı izahatların təqdim edilməsi üçün imkanları daxilində ağılabatan tədbirlər görməlidirlər¹⁵².

Ənənəvi sayıla bilən bu əsas şərtlərə son dövrün presedent hüququ tərəfindən yeni, digər bir şərt əlavə olunub, o, araşdırmanın açıq olmasa da ən azı şəffaf olması ilə bağlıdır. Yuxarıda adı çəkilən *Naçovanın işi* üzrə qərarda Məhkəmənin bildirdiyi fikirdən sitat gətirsək, “hesabatlılığı istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən təmin etmək üçün, habelə hakimiyyət orqanlarının qanunun aliliyinə ictimaiyyətin inamını qorumaq üçün və hər hansı gizli sövdələşmə və ya qanunsuz hərəkətlərə dözümlülükə yanaşma təzahürlərinin qarşısını almaq üçün araşdırma və ya onun nəticələri üzərində yetərli ictimai nəzarət elementi olmalıdır”¹⁵³.

Məhkəmə araşdırması aparmaq öhdəliyi

Artıq deyildiyi kimi, gözləntiyə görə, ibtidai araşdırma məhkəmə araşdırması mərhələsinə hazırlıqdır, çünki Məhkəmənin rəyi ondan ibarətdir ki, yaşamaq və fiziki toxunulmazlıq hüquqlarının pozulduğu hallarda məhkəmə sanksiyası tətbiq edilməlidir. Əgər bilərəkdən xüsusilə ciddi pozuntu törədilibsə, bu halda sanksiya cinayət cəzasından ibarət olmalıdır. Məsələn, Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, zorlama aktı törədildikdə, hər hansı kompensasiya mexanizminin mövcudluğundan asılı olmayaraq bu cür məsuliyyət tədbiri tələb olunur¹⁵⁴. Həyatdan məhrum edilmə ilə¹⁵⁵, habelə işgəncə, qeyri-

¹⁴⁷ Çoxsaylı məhkəmə qərarları içərisində, məsələn, bu qərara bax: *Akkoç Türkiyəyə qarşı*, 10 oktyabr 2004.

¹⁴⁸ *Kuznetsov Ukraynaya qarşı*, 29 aprel 2003.

¹⁴⁹ Bu məsələ ilə bağlı xüsusən *Naçovanın işi* üzrə Böyük Palatanın 6 iyul 2005-ci il tarixli qərarına bax.

¹⁵⁰ Yenə orada.

¹⁵¹ Yenə orada.

¹⁵² *Akdoğdu Türkiyəyə qarşı* iş üzrə yuxarıda 139-cu haşiyə qeydində adı çəkilən qərar.

¹⁵³ 26 fevral 2004-cü il tarixli qərar, b. 19.

¹⁵⁴ Yuxarıda istinad edilmiş bu işlərə bax: *X və Y Birləşmiş Krallığa qarşı*, *Stabbingin işi* və *M.C. Bolqarıstana qarşı*.

insani və ləyaqəti alçaldan rəftarla¹⁵⁶ bağlı işlərdə də Məhkəmə eyni nəticəyə gəlib. Lakin 2-ci və 3-cü maddələrin pozulması səhlənkarlığın və ya yanlış məhkəmə qərarındakı səhvlərin nəticəsidirsə, onda Məhkəmə hesab edir ki, Konvensiya heç də hökmən cinayət təqibinə başlanılmasını tələb etmir. Məsələn, tibbi səhlənkarlıqla bağlı işlərdə¹⁵⁷ mülki iddia yetərli ola bilər. Lakin hər şey konkret işin hallarından asılıdır və cinayət cəzasının qaçılmaz olub-olmadığı barədə qərar çıxararkən həmişə hərəkətin xarakteri, səhlənkarlığa yol verdiyi müəyyən edilən hakimiyyət orqanlarının sayı və statusu və sözügedən risk nəticəsində ölmüş şəxslərin sayı nəzərə alınmalıdır¹⁵⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə proseslərinin özünə gəldikdə, Konvensiyanın 6-cı və 13-cü maddələrində təsbit olunmuş prosessual normalara riayət etmək öhdəliyindən savayı, dövlətlər həmçinin araşdırmanı xüsusi səylə, hərtərəfli və səmərəli şəkildə aparmaq öhdəliyinə əməl etməlidirlər. Bununla bağlı Avropa Məhkəməsinin yanaşmasında tendensiya aşağıdakılardan ibarətdir: işi ətraflı tədqiq etmək; istintaq hərəkətlərini və prosessual hərəkətləri, habelə yekun qərarını, xüsusən də qanunun mətninin şərhlərini; və qərarın icrasını yoxlamaq.

Sonda qeyd etmək olar ki, şəxslərin yaşamaq və fiziki toxunulmazlıq hüquqlarının qorunması ilə bağlı Məhkəmənin presedent hüququ ardıcılıqdan və hər şeydən əvvəl balanslılıqdan məhrum deyil. Dövlətin öhdəliklərini ardıcılıqla aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- zorakılıqların qarşısını almaq (mümkün olan dərəcədə);
- təqsirkarları aktiv surətdə axtarmaq (qabaqlama tədbiri uğursuz olubsa);
- təqsirkarları cəzalandırmaq (ən münasib formada);
- cəzanı humanistcəsinə tətbiq etmək (müvafiq şəxslərin ləyaqətinə hörmət etməklə).

III. Şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi

Ümumi məsələlər

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına əsasən şəxsi və ailə həyatının (pozitiv) müdafiəsi, hər kəsin bildiyi kimi, iki maddənin – 8-ci və 12-ci maddələrin çərçivəsində cərəyan edir; həmin maddələrdə, müvafiq olaraq, deyilir ki: “Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlirinə hörmət hüququna malikdir” (1-ci bənd) və “Nikah yaşına çatmış kişilər və qadınlar bu hüququn həyata keçirilməsini tənzimləyən milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər”. Lakin bu sahədə 8-ci maddə həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən mərkəzi yer tutur.

Marks Belçikaya qarşı iş üzrə qərarın¹⁵⁹ qəbulundan bəri Məhkəmə bu maddənin birinci bəndində istifadə edilmiş “hörmət” anlayışından bu nəticəni çıxarıb ki, bu maddə şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etməmək öhdəliyi ilə yanaşı, dövlətlərin üzərinə pozitiv öhdəliklər də qoyur. Lakin öncədən qeyd etmək vacibdir ki, bu nöqtəyi-nəzər 2, 3 və 4-cü

¹⁵⁵ Xüsusən bax: *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 30 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı.

¹⁵⁶ Xüsusən bax: *Krastanov Bolqarıstana qarşı* iş üzrə 30 sentyabr 2004-cü il tarixli qərar.

¹⁵⁷ *Kalvelli və Çiqlio İtaliyaya qarşı*, 17 yanvar 2002; *Vo Fransaya qarşı*, 8 iyul 2004.

¹⁵⁸ *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı* iş üzrə Böyük Palatanın yuxarıda adı çəkilən qərarı.

¹⁵⁹ 21 aprel 1979-cu il tarixli qərar.

maddələrlə bağlı nöqteyi-nəzərdən fərqlidir. 8-ci maddənin spesifik xarakteri Məhkəmənin dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verməsinə gətirib çıxarıb. Hər şeydən əvvəl bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın özündə nəzərdə tutulur ki, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ məhdudiyətlərə məruz qala bilər (8-ci maddə, 2-ci bənd). Daha sonra belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, presedent hüququnda vurğulandığı kimi, “hörmət anlayışı dəqiq sərhədlərə malik deyil (xüsusən bu anlayışdan irəli gələn pozitiv öhdəliklərdən söhbət gedirsə): iştirakçı dövlətlərdəki praktikanın və vəziyyətin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, ayrı-ayrı işlərdə bu anlayışın tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli ola bilər”¹⁶⁰. Nəhayət, fakt ondan ibarətdir ki, 8-ci maddə ilə əlaqədar olan işlərdə iştirakçı dövlətlər, sonra isə Məhkəmə ərizəçinin hüquqları ilə digər şəxslərin hüquqları arasında seçim etməklə qərara verməli olurlar. Nəticədə heç də təəccüblü deyil ki, belə işlərdə Məhkəmənin yanaşması, əgər çox yumşaq deyilsə, hər halda çox sərt də olmur. Əksər hallarda Məhkəmə sadəcə bildirir ki, dövlət tərəfindən yol verilən konkret qüsur o mənada Konvensiyaya ziddir ki, dövlət müvafiq maraqlar arasında ədalətli balansı gözləməyib. Yalnız müstəsna hallarda Məhkəmə daha da irəliyə gedərək müvafiq pozitiv tədbirləri göstərir.

Presedent hüququ inkişaf etdikcə 8-ci maddənin əhatə etdiyi müdafiə sferası xeyli mürəkkəbləşib. Biz hazırkı məqsədlərimiz üçün sadələşdirilmiş kateqoriyalar əsasında müzakirə aparacaq və şəxsi həyat, ailə həyatı, mənzil və yazışma sirri anlayışlarını fərqləndirəcəyik. Lakin presedent hüququnu nəzərə alsaq, sağlam ətraf mühit hüququna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şəxsi həyata hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti

Məhkəmənin tez-tez qeyd etdiyi kimi, “şəxsi həyat anlayışı tam əhatə oluna bilməyən geniş anlayışdır”¹⁶¹. Hazırkı presedent hüququna əsasən, bu anlayış aşağıdakıları əhatə edir¹⁶²:

- şəxsin fiziki və mənəvi toxunulmazlığı;
- şəxsin fiziki və sosial (ictimai) fərdiyyəti (seksual mənsubiyyəti də daxil olmaqla);
- şəxsi inkişaf və ya qabiliyyətlərini reallaşdırmaq hüququ;
- digər insanlarla və ətraf aləmlə münasibətlərdə olmaq hüququ.

Pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsi bu istiqamətlərin hər birinə şamil olunur. Biz həmin öhdəliklərin fiziki və mənəvi toxunulmazlığın müdafiəsi nöqteyi-nəzərindən necə tətbiq edildiyini gördük. İndi isə şəxsi həyatın digər aspektləri ilə bağlı bu nəzəriyyənin necə inkişaf etdiyini nəzərdən keçirmək qalır.

Şəxsin fərdiyyətinin tanınması

Şəxsin fərdiyyətinin pozitiv müdafiəsi əsasən seksual mənsubiyyət ilə, öz mənsəyini bilmək hüququ ilə və nüfuzunun qorunması hüququ ilə əlaqədar olaraq xüsusilə inkişaf

¹⁶⁰ *Şeffild və Horshem Birləşmiş Krallığa qarşı*, 30 iyul 1998, b. 52.

¹⁶¹ Misal üçün bax: *Van Kük Almaniyaya qarşı*, 12 sentyabr 2003, b. 69.

¹⁶² Presedentlərin icmalı üçün eyni qərara bax.

edib. Qeyd edək ki, indiyədək Avropa Məhkəməsi ad seçmək hüququ ilə bağlı dövlətlərin pozitiv öhdəliklər daşdığı barədə qərar çıxarmaqdan imtina edib¹⁶³.

Seksual mənsubiyyət

Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə Konvensiyanın müxtəlif heteroseksual münasibətlərdə olan şəxslərə şamil etdiyi müdafiənin homoseksuallara və transseksuallara nə dərəcədə şamil olunduğu məsələsinə həqiqətən maraq göstərir, eyni zamanda, pozitiv öhdəliklər nəzəriyyəsinə əsas etibar ilə (həm də müstəsna olaraq) sonuncu şəxslər kateqoriyasını müdafiə etmək üçün müraciət edir.

Konvensiyaya əsasən müdafiə hüququna malik olduqları barədə transseksualların iddialarının Məhkəmə tərəfindən nəzərdən keçirildiyi ilk iş *Reyes Birləşmiş Krallığa qarşı*¹⁶⁴ iş oldu. Ərizəçi şikayət edirdi ki, Birləşmiş Krallıq hökuməti cinsiyyətin dəyişdirilməsi üzrə əməliyyatdan sonra onun yeni statusunu (kişi statusunu) qanunla tanımaq üçün addımlar atmayıb. Daha dəqiq desək, o hesab edirdi ki, 8-ci maddə dövlət tərəfindən vətəndaşlıq vəziyyəti aktları kitabına dəyişikliklər edilməsini, yaxud ən azı onun cinsiyyət dəyişikliyi özündə ehtiva edən müvafiq qeydlərin həmin kitaba daxil edilməsini tələb edir. O həmçinin hesab edirdi ki, hökumət onun yeni statusuna uyğun olaraq ona yeni doğum şəhadətnaməsi verməyə borcludur. Məhkəmə bu iddia ilə razılaşmadı. Bu məsələdə elmi cəhətdən qeyri-müəyyənliklər olduğunu və bu sahədə iştirakçı dövlətlərin qanunvericilik və praktikasında fərqlər olduğunu əsas gətirərək, Məhkəmə qərar aldı ki, “indiki zamanda transseksualların mövcud tələblərinin nə dərəcədə yerinə yetirməli olduğunu müəyyən etmək məsələsi cavabdeh dövlətin ixtiyarına buraxılmalıdır” və istənilən halda, 8-ci maddə iştirakçı dövlətlər tərəfindən vətəndaş vəziyyət aktlarının qeydiyyata kitablarında hətta qismən dəyişikliklər edilməsini tələb edən maddə kimi şərh oluna bilməz. Əslində bu mövqə bütövlükdə dövlətin transseksuallar qarşısında pozitiv öhdəliklər daşdığıın inkar edilməsi demək deyil. Bu məsələdə Britaniya hökuməti müəyyən dərəcədə müsbət mövqə tutdu, belə ki, o, bu cür şəxslərin hüquqlarının qanunla tanınmasını istisna etsə də, onların öz cinslərini müəyyən etmək hüququnu qəbul etdi və onların hüquqlarının tanınmamasının doğurduğu maneələri minimuma endirmək üçün addımlar atdı¹⁶⁵. Üstəlik, bu mövqə *B. Fransaya qarşı* iş üzrə qərar¹⁶⁶ vasitəsilə dəstəkləndi. Bu işdə Məhkəmə analoji şəraitdə Konvensiyanın pozulduğunu müəyyən etsə də, hesab etdi ki, faktlar ərizəçinin şikayətlərini təsdiq edir, belə ki, Birləşmiş Krallıqdan fərqli olaraq Fransanın hüquq sistemində hətta transseksualın mövcudluğunun etiraf edilməsinin əlamətləri belə yoxdur.

Bu mövqə *I Birləşmiş Krallığa qarşı* və *Kristina Qudvin Birləşmiş Krallığa* işlər üzrə qərarlardan¹⁶⁷ sonra köklü şəkildə dəyişdi. Elmi biliklərdəki və beynəlxalq praktikadakı inkişafı, hüquq sistemlərində ziddiyyətsizliyə olan ehtiyacı, habelə hüquqlarının qanunla tanınmaması ucbatından sözügedən şəxslərin qarşısındakı maneələrin getdikcə artdığını nəzərə alaraq, Məhkəmə öz mövqeyini dəyişdi. İndi o hesab edir ki, dövlətlər daha bu

¹⁶³ Xüsusən bax: *Styema Finlandiyaya qarşı*, 24 oktyabr 1994, b. 32.

¹⁶⁴ 17 oktyabr 1986-cı il tarixli qərar.

¹⁶⁵ Həmçinin bax: *Kosseyin işi* üzrə qərar, 29 avqust 1990; *Şeffild və Horshem Birləşmiş Krallığa qarşı*, 30 iyul 1998.

¹⁶⁶ 24 yanvar 1992-ci il tarixli qərar.

¹⁶⁷ 11 iyul 2002-ci il tarixli qərarlar.

şəxslərin hüquqlarının tanınması məsələsində geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik deyillər. Başqa sözlə, onlar bu şəxslərin seksual mənsubiyyətini tanımalıdırlar. Dövlətlər yalnız tanınma prosedurları ilə bağlı müəyyən hərəkət sərbəstliyinə malikdirlər. Dövlətlərin üzərinə düşən öhdəliklər həmçinin məhkəmələrin üzərinə də düşür. Onlar transseksualların seksual mənsubiyyətlərinin tanınması hüququnu qəbul etməli, amma onların cinsiyyətin dəyişdirilməsi əməliyyatına görə kompensasiya almaq hüququnu yalnız bu şərtlə tanımalıdırlar ki, həmin əməliyyat üçün terapevtik zərurətin mövcudluğu sübut edilmiş olsun¹⁶⁸.

Öz mənşəyini bilmək hüququ

İştirakçı dövlətlər həmçinin fərdlərin öz mənşələri barədə məlumat əldə etmələrinə imkan yaratmaq öhdəliyini daşıyırlar, başqa sözlə, Məhkəmədən sitat gətirsək, “hər kəs insan olaraq öz kimliyinin təfsilatlarını müəyyən etmək imkanına malik olmalıdır”¹⁶⁹.

*Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹⁷⁰ öz mənşəyi ilə bağlı ərizəçi psixoloji pozuntulardan əziyyət çəkən şəxs idi, onun sözlərinə görə, həmin pozuntuların mənşəyi onun qəyyumluq orqanları tərəfindən himayəyə götürüldüyü dövrə gedib çıxırdı; o şikayət edirdi ki, cavabdeh dövlət onun işi üzrə materialların konfidensial olduğunu iddia edərək həmin dövrə aid olan onun şəxsiyyəti barəsindəki bütün məlumatları əldə etməsinə icazə vermir. Məhkəmə dövlət hakimiyyəti orqanlarının güddüyü məqsədin qanuni olduğunu etiraf etsə də, hesab etdi ki, “ərizəçinin vəziyyətində olan şəxslər uşaqlıq çağları və erkən inkişaf dövrü barədə məlumatları bilmək və başa düşmək üçün zəruri məlumatlar almaq məsələsində Konvensiya ilə qorunan həyati əhəmiyyətli marağa malikdirlər”. Sözügedən işdə sənədlərlə tanışlıq xahişinin rədd edilməsi belə bir faktla əlaqələndirilirdi ki, müəyyən “informatorlar” anonimliklərinin qaldırılmasından imtina edirdilər, belə olan halda Məhkəmə hesab etdi ki, Birləşmiş Krallıq belə məlumatların əldə edilməsi barədə müraciətlərlə bağlı qərarlar qəbul edən müstəqil qurum təşkil etməlidir.

Eyni ilə, Məhkəmə *Mikuliç Xorvatiyaya qarşı iş* üzrə qərarında¹⁷¹ bildirdi ki, valideynliyin müəyyən edilməsi proseduru kontekstində daxili qanunvericilik uşağın ehtimal edilən atasını, əgər o DNT testindən keçmək istəmirsə, buna məcbur etmək imkanını nəzərdə tutmalı, yaxud bu mümkün olmadıqda maraqlı tərəfin öz işinin həlli üçün müstəqil quruma müraciət edə bilməsindən ötrü digər tədbirləri nəzərdə tutmalıdır.

Lakin şəxsin öz mənşəyi barədə məlumat almaq hüququ mütləq hüquq deyil. Bunu belə bir fakt göstərir ki, *Qaskinin* və *Mikuliçin* işlərində Məhkəmə məlumatların açıqlanmasının mövcud ictimai maraqlara zidd olub-olmaması ilə bağlı ətraflı araşdırma aparılmayana qədər bu hüququn pozulduğunun iddia edilməsini qəbul etmədi. Bu sözlər xüsusən o hallara aiddir ki, ərizəçinin şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququ, üstəlik, üçüncü tərəflərin eyni hüququ ilə ziddiyyət təşkil edir. *Oduvre Fransaya qarşı işdə*¹⁷² məhz bu hal baş vermişdi, həmin işdə qeydiyyat kitabında mənşəyi anonim şəkildə (*née sous X*) göstərilən övladlığa götürülmüş maraqlı şəxs təbii ailəsini tanımaq imkanı verən

¹⁶⁸ *Van Kükün işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹⁶⁹ *Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı*, 23 iyun 1989.

¹⁷⁰ Yenə eyni qərara bax.

¹⁷¹ 7 fevral 2002-ci il tarixli qərar.

¹⁷² 17 fevral 2003-cü il tarixli qərar.

məlumatları əldə etmək istəyirdi¹⁷³. Məhkəmənin vurğuladığına görə, burada müxtəlif maraqlar ziddiyyətə girirdi. Ərizəçinin maraqlarından savayı, onu övladlığa götürmüş ailənin maraqları və onun təbii ailəsinin maraqları da nəzərə alınmalı idi. Bu konkret işdə Avropa Məhkəməsi son nəticədə qərara aldı ki, Fransa hakimiyyət orqanlarının ərizəçini onun istədiyi məlumatla təchiz etməməsi 8-ci maddənin tələblərinə zidd deyil. Bu nəticə belə bir rəydən irəli gəlirdi ki, yuxarıda adı çəkilən qərarlarda əks olunmuş prosessual öhdəliklərə əməl olunub: Fransada yeni qanun (22 yanvar 2002-ci il tarixli qanun) qəbul edilmiş və dərhal qüvvəyə minmişdi, həmin qanun ərizəçinin vəziyyətində olan şəxslərə imkan verirdi ki, müstəqil qurumdan müraciətlərinə baxmasını və ananın kimliyi ətrafındakı məxfiliyi götürməsinə xahiş etsinlər.

Şəxsin nüfuzunun qorunması hüququ

Şəxslərin fərdiyyətinin pozitiv müdafiəsi ilə bağlı presedentlərə əlavə olaraq, Avropa Məhkəməsi *Van Hannover Almaniyaya qarşı* işdə¹⁷⁴ konkret olaraq qərara aldı ki, yurisdiksiyalarında olan şəxslərin nüfuzuna üçüncü tərəflərin, o cümlədən jurnalistlərin hörmət etməsini təmin etmək vəzifəsi dövlətlərin üzərinə düşür. Məhkəmə ifadə azadlığının demokratik cəmiyyətin mühüm dayaqlarından biri olduğunu daim təkrar etsə də, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun ifadə azadlığı üzərindəki bu qələbəsi diqqəti cəlb edir (xüsusən də söhbət Monako hökmdarı ailəsinin üzvü olan şahzadə Karolinadan gedirsə). Lakin həmin ailə əlaqəsini Avropa Məhkəməsi həlledici hesab etmədi. Onun fikrincə, bu işdə həlledici amillər ondan ibarət idi ki, müvafiq şəxslər Monako dövlətində hər hansı rəsmi vəzifə tutmurdular və ya Monako dövlətinin adından çıxış etmək səlahiyyətinə malik deyildilər, hətta şahzadə ictimaiyyətin tez-tez baş çəkdiyi yerlərdə olsa belə, çəkilmiş fotosəkillər əsasən onun şəxsi həyatının təfəsilatlarına aid idi və fotosəkillər şahzadəyə xəbərdarlıq edilmədən və ya onun razılığı alınmadan paparatsi tərəfindən çəkilmişdi. Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, “belə şəraitdə ifadə azadlığı məhdud çərçivədə şərh olunmalıdır”¹⁷⁵. Buna görə də o vurğuladı ki:

Hər bir insan şəxsiyyətinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən şəxsi həyatın müdafiəsi fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu müdafiə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ailə dairəsindəki özəl münasibətlərdən kənar münasibətlərə də şamil olunur və sosial (ictimai) aspekti də özündə ehtiva edir...; hər kəs, hətta geniş ictimaiyyət arasında məşhur olsa belə, şəxsi həyatının müdafiəsinə və həmin həyata hörmət edilməsinə “ümid bəsləməyə haqlıdır”¹⁷⁶.

Lakin bu işdə şəxsin həyat sirlərinin toxunulmazlığını qorumaq üzrə Almaniya dövlətinin öhdəliyi mahiyyət etibarını ilə nədən ibarət idi? Birincisi, o, öz qanunvericiliyində bu məsələyə aydınlıq gətirməli idi ki, “əsasən müasir cəmiyyətin tanınmış fiqurları” ilə (onların şəxsi həyat sirlərinin qorunması yalnız şəxsi həyata aid məsələlərlə məhdudlaşır) “nisbətən” ictimai fiqurlar (onların şəxsi həyat sirlərinin müdafiəsi daha geniş məsələləri əhatə edir) arasındakı fərq nədən ibarətdir. Bu fərqi kökündə dayanan meyarlar aydın

¹⁷³ Qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmənin fikrincə, *Mikuliçin* və *Oduvrenin işlərində* ərizəçilərin müraciətləri öz kimliyini bilmək və qabiliyyətlərini reallaşdırmaq hüququ nöqtəyi-nəzərindən uşağın ailə həyatı ilə deyil, şəxsi həyatı ilə bağlı idi.

¹⁷⁴ 24 iyun 2004-cü il tarixli qərar.

¹⁷⁵ Qərarın 66-cı bəndi.

¹⁷⁶ Qərarın 69-cu bəndi.

şəkildə ifadə edilməli idi. Öz növbəsində daxili məhkəmələr, hətta sözügedən işdə olduğu kimi konstitusiyaya məhkəmələri də, daxili qanunvericiliyi Konvensiya tələblərinə uyğun şəkildə şərh etməyə borcludurlar.

“Şəxsi həyatın sosial aspekti”nin müdafiəsi

Şəxsin fərdiyyətinin qorunması hüququnu həyata keçirməsini təmin etmək məqsədi daşıyan pozitiv öhdəliklərlə bağlı presedent hüququ geniş və “zəngin” olsa da, söhbət şəxsin həyatın sosial aspektinə getdikdə, burada presedentlər çox da zəngin deyil və Məhkəmə bu sahədə daha ehtiyatlıdır. Biz yalnız iki qərara istinad edəcəyik, hərçənd, bu sahəyə aydınlıq gətirməkdə onların köməyi o qədər də böyük olmayacaq.

Bunlardan birincisi hamıya yaxşı məlum olan, lakin çox məyusedici olan *Botta İtaliyaya qarşı* iş üzrə qərardır¹⁷⁷, həmin işdə Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, əlil şəxsin çimərliyə yaxınlaşa bilməsi üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının münasib enişi təmin etməməsi barədə həmin şəxsin şikayətləri 8-ci maddənin tətbiq dairəsinə düşür. Məhkəmə hesab etdi ki, iddia edilən hüquq o dərəcədə geniş və qeyri-müəyyən olan fərdlərarası münasibətlərə aiddir ki, özəl çimərlik müəssisələrinin yol verdiyi nöqsanları düzəltmək üçün dövlət tərəfindən görülməli olan tədbirlərlə həmin münasibətləri birbaşa əlaqələndirmək mümkün deyil.

İkinci qərar, yəni *Sisoyeva və başqaları Latviyaya qarşı* iş üzrə qərar¹⁷⁸ presedent hüququnda irəliyə doğru mühüm addım sayıla bilməz, çünki həmin qərar qeyd edilir ki, əcnəbi şəxs olduğu dövlətin ərazisində güclü şəxsi, sosial və iqtisadi əlaqələrə malikdirsə, ona qarşı çıxarılmış deportasiya qərarı 8-ci maddəni poza bilər. Lakin müəyyən aspektlər baxımından aydın deyil ki, bu qənaətə gələrkən Avropa Məhkəməsi hansı nöqtəyi-nəzərə əsaslanıb. Bir tərəfdən qərarın bəzi hissələrində deyilir ki, burada söhbət pozitiv öhdəliklərdən gedir, xüsusən söhbət qərarın o hissəsindən gedir ki, orada Məhkəmə aşağıdakıları bildirir:

*əcnəbinin olduğu dövlətin həmin şəxsi deportasiya etməkdən çəkinməsi kifayət deyil; o, həmçinin pozitiv tədbirlər vasitəsilə ona [8-ci maddə ilə təmin olunan] hüquqlarını maneəsiz müdafiə etmək imkanı yaratmalıdır*¹⁷⁹.

Lakin digər tərəfdən, bu açıqlama Avropa Məhkəməsinin ümumi yanaşmasına ziddir, həmin yanaşmaya görə, o, deportasiya tədbirini adətən 8-ci maddənin 2-ci bəndi əsasında araşdırır.

Ailə həyatına hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti

Ailə həyatı nöqtəyi-nəzərindən presedent hüququ mahiyyət etibarilə iki ümumi öhdəliyi bərqərar edib ki, onlar nəzərdən keçirilən sferaya uyğun olaraq konkret üsullarla tətbiq edilir. Bunlar ailə bağlarını hüquqi cəhətdən tanımaq öhdəliyi və ailə həyatını mühafizə etmək üçün hərəkət etmək öhdəliyidir.

Ailə bağlarının hüquqi cəhətdən tanınması

¹⁷⁷ 14 fevral 1998-ci il tarixli qərar.

¹⁷⁸ 16 iyun 2005-ci il tarixli qərar.

¹⁷⁹ Qərarın 104-cü bəndi.

Ailə münasibətlərinin tanınması

Bu sahəyə aid presedentlərdən və ümumiyyətlə presedent hüququndan aydın olur ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələbin görə, “uşaq ilə ailə bağlarının mövcudluğu müəyyən edilən hallarda dövlət həmin bağların inkişaf etdirilməsinə imkan verən tərzdə hərəkət etməlidir”. Bu elə bir hüquqi müdafiəni nəzərdə tutur ki, həmin müdafiə:

*doğum anından və ya ondan sonra praktiki cəhətdən mümkün olan andan uşağın ailəyə inteqrasiyasına imkan yaratmalıdır*¹⁸⁰.

Ailə bağlarının hüquqi cəhətdən tanınması ilk növbədə qanunvericilik vasitəsilə edilməlidir. Bu tələb xüsusən Belçika qanunvericiliyi ilə əlaqədar olaraq Məhkəmə tərəfindən bəyan edilib, həmin qanunvericilik uşağın ana ilə münasibətlərini doğum anından tanımırdı və nikahda olmayan anaların üzərinə belə bir öhdəlik qoyurdu ki, həmin münasibətlərin hüquqi tanınması üçün tanınma prosedurundan istifadə etsinlər, həmin prosedur nəticə versə də, bu qaydada övladlıq hüququ tanınan uşağı əlverişsiz vəziyyətə salırdı, belə ki, onun miras əmlak payı almaq hüququ məhdudlaşdırılırdı¹⁸¹. Məhkəmənin qərarında yer alan həll yolu o mənada məntiqə uyğun idi ki, Konvensiya qanuni ailə ilə təbii ailə arasında heç bir fərq qoymur. Bundan başqa, eyni həll yolu o işlərə də şamil olunur ki, orada qanun nikahdan kənar doğulmuş uşağın təbii atası tərəfindən formal (rəsmi) tanınmasına yalnız o hallarda icazə verir ki, uşağın anasının əri (yəni uşağın qeyri-bioloji atası) buna etiraz etməsin¹⁸² və üstəlik, bioloji ata həmin qadınla evlənsin¹⁸³.

Lakin 8-ci maddənin tələblərinə cavab verən qanunun qəbulu özlüyündə yetərli deyil. O həm də daxili məhkəmələr tərəfindən düzgün tətbiq edilməlidir¹⁸⁴. Bu məsələ ilə bağlı presedent hüququ faktiki olaraq daxili məhkəmələrin belə bir öhdəliyini yaradıb ki, onlar daxili qanunvericiliyi Konvensiyaya uyğun şəkildə şərh etsinlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiya sistemi əsasında heç də hər bir halda dövlət məsuliyyət daşmır. Onun məsuliyyət daşması üçün daxili məhkəmələr qanunvericiliyin şərhində açıq-aydın səhvə yol verməlidirlər, başqa sözlə, yalnız “milli məhkəmələr tərəfindən faktların və ya daxili qanunvericiliyin qiymətləndirilməsi açıq-aydın əsassız və ya hüquqa zidd olduqda, yaxud Konvensiyanın təməl prinsiplərinə açıq-aydın zidd olduqda”¹⁸⁵ həmin məsuliyyət yaranır.

Bu gün həmçinin belə bir sual yaranır ki, yuxarıdakı tələblər ən azı ikisindən biri transseksual olan cütlüyün uşaqlarına şamil oluna bilərmi? 8-ci maddənin bu cür cütlüyə və onların süni mayalanma yolu ilə dünyaya gələn uşağına tətbiqinin mümkünlüyünü etiraf etməklə yanaşı, Məhkəmə 1997-ci il tarixli qərarında belə hesab etdi ki, transseksual qeyri-bioloji ata ilə uşaq arasındakı ailə bağlarının hüquqi cəhətdən tanınmaması bu maddəni pozmur¹⁸⁶. Lakin bu qərara həmin vaxt qüvvədə olan presedent hüququ kontekstində baxmaq lazımdır, belə ki, o zaman Məhkəmə sözügedən şəxslərin (transseksualların) nə dərəcədə dəyişməsi məsələsində tam aydın fikrə malik deyildi. İndi

¹⁸⁰ Xüsusən bax: *Kroon və başqaları Niderlanda qarşı*, 20 sentyabr 1994, b. 32.

¹⁸¹ *Marks Belçikaya qarşı*, 27 aprel 1979.

¹⁸² Eyni zamanda, həmin cütlük boşanmış olsun.

¹⁸³ *Kroonun işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

¹⁸⁴ *Pla və Punserneau Andorraya qarşı*, 13 iyul 2004.

¹⁸⁵ Yuxarıda adı çəkilən qərarın 46-cı bəndi.

¹⁸⁶ *X və Y Birləşmiş Krallığa qarşı*, 20 mart 1997.

I və Qudvinin işləri üzrə qərarlardan¹⁸⁷ sonra vəziyyət kökündən dəyişib; maraqlıdır, görəsən Məhkəmə bu cür işlərlə bu gün qarşılaşırdı, eyni nəticəyə gələrdimi?

Nikah ... və boşanma?

Ailə həyatının hüquqi cəhətdən tanınması imkanının yaradılması nikah üçün də yaxşı imkan sayılır. Hər kəsin bildiyi kimi, bu məsələ və ya ən azı onun müzakirəsi son onillikdə homoseksualların və transseksualların tələbləri ilə daha kəskin xarakter alıb. Sonunculara gəldikdə, Məhkəmə *I və Qudvinin işləri* üzrə qərarlardan əvvəl bunu qəbul etməkdən imtina edirdi ki, 12-ci maddə transseksualla onun yeni cinsindən olmayan şəxsin ittifaqına şamil olunur. Bu imtina bu kateqoriyaya aid olan şəxslərin şəxsi həyat sirrinin qorunması həmin dövrdə qəbul edilmiş hüquqi doktrina baxımından təəccüb doğurmalı idi. Yuxarıda qeyd edilən iki qərarla Məhkəmə öz mövqeyini dəyişdi və indi belə hesab edir ki, daxili qanunvericilikdə yalnız doğum anında qeydə alınmış bioloji cinsin nikah məqsədləri üçün qəbul edilməsi nikah hüququnun mahiyyətinə xələl gətirir. İndi isə boşanma məsələsi qalır. Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmənin mövqeyi ondan ibarətdir ki, hətta təkrar nikaha girmə nəzərdə tutulsa belə, nə 12-ci, nə də 8-ci maddə boşanmaq hüququnu müdafiə etmir. Buna görə də dövlətlər bu məsələ ilə bağlı heç bir pozitiv öhdəlik daşımır¹⁸⁸. Lakin şəxsi həyata hörmət hüququ müəyyən hallarda, xüsusən cütlüyün birgə həyatı mümkün olmadıqda, ayrılma hüququnun tanınmasını tələb edir. Belə vəziyyətdə, *Eyri İrlandiyaya qarşı işdə*¹⁸⁹ olduğu kimi, əgər ər və ya arvad bu məqsədlə məhkəmə işinə başlamaq istəyirsə, daxili qanunvericilik müvafiq şəxslərin məhkəmələrə müraciət etmələri üçün səmərəli imkan yaratmalıdır.

Ailəyə qovuşma

Bəs ailəyə qovuşmaya necə yanaşmalı? Avropa Məhkəməsində bu məsələ ilə bağlı qaldırılan sual prinsip etibarını ondan ibarət idi ki, əcnəbilər Konvensiyanın 8-ci maddəsi əsasında iddia edə bilirlərmi ki, qohumlarına qovuşmaq və onlarla birlikdə qalmaq üçün dövlətdən onun ərazisində yaşamaq üçün icazə əldə etmək hüququna malikdirlər? Precedent hüququna görə bu sualın cavabı əsasən mənfidir¹⁹⁰. Doğrudur, Məhkəmə razılaşıb ki, 8-ci maddənin ailə ilə bağlı komponenti bu hallara tətbiq edilə bilər, amma o, əksər hallarda bu qənaətə gəlib ki, bu cür şəxslər barəsində dövlətin rəftarı həmin maddəni pozmayıb, belə hallarda həmin şəxslərin vəziyyəti və ümumi maraqlar nəzərə alınır. Burada üstünlük verilən mülahizə ondan ibarətdir ki, onlar əcnəbilərdir, yəni elə kateqoriyaya mənsubdurlar ki, müvafiq qərarlarda vurğulandığı kimi, dövlətlər onlara qarşı münasibətlərində beynəlxalq hüquqa əsasən öz ərazilərinə girişə faktiki olaraq mütləq nəzarət hüququna və yaşayış icazəsi məsələsində sərbəst səlahiyyətə malikdirlər. Konkret şəkildə desək, Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, Konvensiyaya əsasən dövlət bu şəxsləri qəbul etməyə və ərazisində yerləşmələrinə icazə verməyə

¹⁸⁷ Yuxarıda 167-ci haşiyə qeydində göstərilən qərarlara bax.

¹⁸⁸ *Conston və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 noyabr 1986.

¹⁸⁹ 11 sentyabr 1979-cu il tarixli qərar.

¹⁹⁰ Digər qərarlar arasında bax: *Əbdüləziz, Kabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı*, 24 aprel 1985; *Gül İsveçrəyə qarşı*, 22 yanvar 1996; *Ehmut Niderlanda qarşı*, 26 oktyabr 1996; *Çiliz Niderlanda qarşı*, 11 iyul 2000; *Şen Niderlanda qarşı*, 21 dekabr 2000.

məcbur edilə bilməz, həmin şəxslərin ailə həyatının onun ərazisindən kənarında mümkün olmadığı hallar istisna təşkil edir. İşlərin böyük əksəriyyətində Məhkəmə qeyd edib ki, belə ailə həyatını başqa ölkədə də sürmək olar.

Lakin iki işdə, yəni *Şen Niderlanda qarşı*¹⁹¹ və *Tuquab-tekle Niderlanda qarşı*¹⁹² işlərdə Məhkəmə fərqli nəticəyə gəlmişdir. O, bu iki işin konkret hallarını nəzərə alaraq hesab etmişdir ki, əcnəbinin sözügedən dövlətin ərazisinə buraxılması müvafiq şəxsin ailə həyatının davam etdirilməsi üçün ən münasib yol idi, lakin ölkəyə buraxılma haqqında qərar qəbul etməməklə milli hakimiyyət orqanları 8-ci maddənin onların üzərinə qoyduğu pozitiv öhdəliyi yerinə yetirməyiblər. Bu işdə vəziyyət ondan ibarət idi ki, valideyn vaxtı ilə öz ölkəsini tərk edərək uşağını orada qoymuşdu və indi uşağını öz yanına gətirmək istəyirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmə Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin həmin uşağı qəbul etmək öhdəliyi daşdığı müəyyən etməsi onunla bağlı idi ki, hər iki işin halları baxımından valideynin yaşadığı ölkəni uşaqsız tərk etmək barədə qərarı xüsusi şəraitdən və ya mühüm səbəblərdən – ya iştirakçı dövlətin ərazisində məskunlaşmış ərinə qovuşmaq səbəbindən (*Şenin işində*), ya da ərinin qətlə yetirildiyi ölkədaxili silahlı münaqişə fonunda başqa ölkədə sığınacaq axtarmaq səbəbindən (*Tuquabo-tekle işində*) qaynaqlanırdı, eləcə də aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

- Valideyn gəldiyi ölkədə ailə bağları da daxil olmaqla güclü bağlara malik idi; ona orada yaşamaq icazəsi verilmişdi, burada onun daimi işi vardı və üstəlik, o burada nikah bağlamış (və ya ərinə qovuşmuş) və dünyaya uşaqlar gətirmişdi, həmin uşaqlar daim bu ölkədə yaşamış, burada məktəbə getmişdilər, deməli, valideynlərinin tərk etdiyi ölkə ilə onların çox az əlaqəsi vardı.
- Yaşlarının az olması nöqtəyi-nəzərindən bu cür uşaqların vahid ailəyə qovuşması onların inkişafı üçün zəruri sayıla bilər (*Şenin işində* doqquz yaş və *Tuquabo-tekle işində* on beş yaş), onların həmişə öz ölkələrinin linqvistik və mədəni mühitində yaşamaları və orada ailə üzvlərinin (xalalarının, əmilərinin, nənə və babalarının və s.) olması önəm daşımır.

Ümumiyyətlə, dövlətin öz ərazisində ailənin qovuşmasına icazə verməkdən ibarət olan pozitiv öhdəliyi yalnız müstəsna situasiyalara şamil olunur və hazırda qüvvədə olan presedent hüququ baxımından həmin situasiyaların yuxarıdakı hallarla məhdudlaşdığı görünür.

Ailə bağlarını mühafizə etmək üçün tədbir görülməsi

Əcnəbilərlə bağlı olan yuxarıdakı işlərdə Avropa Məhkəməsi belə bir prinsip qəbul edib ki, doğum faktı uşaqların öz valideynləri ilə davamlı əlaqələrə malik olmaq hüququnu doğurur və yalnız müstəsna hadisələr bu əlaqələrə son qoya bilər¹⁹³. Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, Konvensiya ayrılmanı və ya boşanmanı qadağan edir. O, sadəcə olaraq valideyn-uşaq münasibətlərinin qırılmasına səbəb olan bu cür hadisələrə etiraz edir. Müvafiq presedent hüququnda bu məsələ ilə bağlı dövlətin daşdığı müxtəlif öhdəliklər, o cümlədən pozitiv öhdəliklər təsbit olunub. Mahiyyət etibarı ilə onlar prosessual öhdəliklərdir və: 1) ailə üzvlərinin ayrılması ilə nəticələnə bilən prosedurlara; və 2) qəyyumluq və görüş hüquqları ilə bağlı qərarların icrasına aiddir.

¹⁹¹ 21 dekabr 2001-ci il tarixli qərar.

¹⁹² 1 dekabr 2005-ci il tarixli qərar.

¹⁹³ Xüsusən *Gülün işi* üzrə qərara bax, b. 32.

Ailə həyatına təsir göstərə bilən prosedurların müəyyən edilməsi

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ baxımından uşaqların valideynlərindən ayrılması barədə qərarlar, habelə onların uşaq müəssisələrinə yerləşdirilməsi və ya övladlığa verilməsi, qəyyumluq və görüş hüquqlarının müəyyən edilməsi barədə qərarlar 8-ci maddədə nəzərdə tutulan mənada ailə həyatı hüququnun həyata keçirilməsinə ciddi müdaxilə təşkil edir, xüsusən ona görə ki, onlar düzəldilməsi mümkün olmayan situasiyalar yaradır. Bu aspekt, şübhəsiz ki, Məhkəmənin ilkin prosedurlara xüsusi diqqət yetirməsinin səbəbini izah edir, hərçənd, o özü də etiraf edir ki, bu sahədə Konvensiyada “heç bir dəqiq prosessual tələblər yer almayıb”¹⁹⁴.

İndi belə bir sabit presedent mövcuddur ki, valideynlər bu növ prosedurlara qatılmalı və maraqlarının tam nəzərə alınması üçün belə prosedurlarda kifayət qədər önəmli rol oynamalıdırlar. Sözügedən prosedurlar həm məhkəmə prosedurları¹⁹⁵, həm də inzibati prosedurlar¹⁹⁶ ola bilər. Prosedura qatılma dərəcəsi işdən-işə fərqli ola bilər: o, əsasən qəbul ediləcək tədbirin ciddiliyindən asılıdır. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmə valideynlərin prosedura hansı qaydada iştirak etməsini göstərmir və bu məsələni dövlətlərin ixtiyarına buraxır.

Qəyyumluq və görüş hüquqları ilə bağlı qərarların icrası

Qəyyumluq və görüş hüquqları ilə bağlı qərarların icra olunmaması dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Belə situasiya o hallarda yaranır ki, valideynlərdən biri, yaxud hətta nənələr və ya babalar digər valideyn tərəfindən bu cür hüququn həyata keçirilməsinə etiraz edirlər. Bu zaman dövlətə qarşı ittiham ondan ibarət olur ki, o, məhkəmə qərarının qəbulunu və icrasını təmin etməyib. Ümumiyyətlə, Avropa Məhkəməsinin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi olduqca yumşaqdır. O razılaşıb ki, dövlət bu məsələ ilə bağlı 8-ci maddədən irəli gələn öhdəliyi daşıyır. Amma hesab edir ki, bu, mütləq öhdəlik deyil və xüsusən də “uşağın üstün maraqları” və 8-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqları baxımından balanslaşdırılmalıdır. İstənilən halda, əgər məhkəmə qərarlarının icrası məsələsində valideynlərin əməkdaşlığına nail olmaq üçün dövlət hakimiyyəti orqanları tələb olunan zəruri minimum tədbirləri görüblərsə, Məhkəmə 8-ci maddənin pozulmadığını müəyyən edir¹⁹⁷. Bu nəticədən kənara çıxan yeganə qərarlar beynəlxalq uşaq oğurluğu ilə bağlıdır. Belə hallarda pozuntunun müəyyən edilməsi həm daxili qanunvericilikdəki qüsurulara, həm də bir valideyn tərəfindən qanunsuz olaraq başqa ölkəyə aparılmış uşağın geri qaytarılması üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının 25

¹⁹⁴ *İqnokkolo-Zenide Rumıniyaya qarşı*, 25 yanvar 2000.

¹⁹⁵ Məsəl üçün bax: *Birləşmiş Krallığa qarşı*, b. 63.

¹⁹⁶ Xüsusən Birləşmiş Krallıqla bağlı qəbul edilmiş bu qərarlara bax: *B-nin işi*, 26 may 1987; *W-nun işi*, 8 iyul 1987; *Makmayklın işi*, 24 fevral 1995; *P, C və S-in işi*, 16 oktyabr 2002.

¹⁹⁷ Digər qərarlar arasında bax: *Hokkanen Finlandiyaya qarşı*, 24 avqust 1994; *Nuutinen Finlandiyaya qarşı*, 27 iyun 2000; *Pini, Bertani, Manera və Atripaldi Rumıniyaya qarşı*, 22 iyun 2004; *Voletski Çexiya Respublikasına qarşı*, 29 iyun 2004; *Bove İtaliyaya qarşı*, 29 iyun 2005.

oktyabr 1980-ci il tarixli Haaqa Konvensiyasında¹⁹⁸ nəzərdə tutulmuş mexanizmlərdən istifadə etməməsi faktına əsaslanır¹⁹⁹.

Mənzil toxunulmazlığına və yazışma sirlirinə hörmət etmək öhdəliyinin pozitiv aspekti

Şəxsi və ailə həyatı ilə bağlı presedentlərdən fərqli olaraq, mənzil toxunulmazlığının və yazışma sirlirinin pozitiv müdafiəsi öhdəliyi ilə bağlı presedentlər o qədər də çox deyil. Bununla belə, bu öhdəlik mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mənzil toxunulmazlığı

İndiyədək mənzil toxunulmazlığı hüququnun pozulması ilə bağlı Məhkəmənin qarşılaşdığı məsələlərin sayı çox azdır, onlar həmin hüququn üçüncü tərəflər və ya dövlət hakimiyyətini həyata keçirən şəxslər tərəfindən pozulması ilə bağlıdır.

Pozuntuların dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən törədildiyi hallarda, hətta bu, konkret şəxslər kateqoriyasının (sözgedən halda qaraçıların²⁰⁰) məskunlaşmasına təsir göstərsə belə, Məhkəmə artıq bildirib ki, milli qanunvericiliyi və siyasəti mücərrəd şəkildə araşdırmaq onun vəzifəsi deyil. Bunun nəticəsi ən azı ondan ibarətdir ki, dövlətdən məskunlaşma ilə bağlı konkret siyasəti həyata keçirməsi tələb oluna bilməz.

Mənzil toxunulmazlığının özəl pozuntuları ilə bağlı iki iş – *Suruqiu Rumuniyaya qarşı*²⁰¹ və *Novoseletski Ukraynaya qarşı*²⁰² işlər Məhkəməyə imkan yaratdı ki, öz presedent hüququnun maraqlı aspektlərini inkişaf etdirdi. Hər iki işdə şikayət edilən faktlar, yəni mənzildən məhrum edilmə ilə əlaqədar olan pozuntular hakimiyyət orqanı tərəfindən qanunun tətbiq edilməməsi, daxili məhkəmələr tərəfindən məsələyə lazımı diqqət yetirilməməsi və ciddi tədbir görülməməsi və müəyyən məhkəmə qərarlarının icra edilməməsi nəticəsində mümkün olmuşdu. Məhkəmə hesab edir ki, mənzil toxunulmazlığına hörmət etmək öhdəliyi dövlət tərəfindən pozitiv tədbirlərin görülməsini və xüsusən də aşağıdakıları tələb edir:

- qanunun daxili məhkəmələr tərəfindən diqqətlə və ciddi şəkildə tətbiqini (bu baxımdan *Novoseletskinin işi* üzrə qərar Avropa Məhkəməsinin bu sferada ətraflı araşdırma aparmaqda, həm ibtidai istintaq, həm də məhkəmə qərarının çıxarılması mərhələsini araşdırmaqda və qəbul edilmiş şərtlərə xüsusi diqqət yetirməkdə israrlı olduğunu etdirir);
- mülkiyyət və ya məskunlaşma hüququnu təsdiq edən yekın məhkəmə qərarlarının dərhal icra olunmasını (bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə öz qərarında vurğulayıb ki, “qərarın icrası qanunun aliliyinin tərkib hissəsini təşkil edir, qərarın icrasının maraqları ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsinin maraqları ilə eynidir, əgər icra orqanı qərarın icrasından imtina edərsə və ya qərarın icrası üçün

¹⁹⁸ Bu, beynəlxalq uşaq oğurluğunun mülki aspektlərinə aid konvensiyadır.

¹⁹⁹ Bax: *İglesias Gil və A.U.I. İspaniyaya qarşı*, 29 aprel 2003; və *Maire Portuqaliyaya qarşı*, 29 aprel 2003.

²⁰⁰ *Çəpmən Birləşmiş Krallığa qarşı*, 18 yanvar 2001.

²⁰¹ 20 aprel 2004-cü il tarixli qərar.

²⁰² 22 fevral 2005-ci il tarixli qərar.

heç bir hərəkət etmərsə, yaxud icranı yubadırsa, araşdırma prosesinin məhkəmə mərhələsində fərdin malik olduğu təminatlar mənasını tamamilə itirir²⁰³). Bu məsələyə aid digər qərar *Moreno İspaniyaya qarşı* iş üzrə qərardır²⁰⁴, həmin iş çoxsaylı gecə klublarının yaxınlıqda yerləşməsi ucbatından sakinlərin həddən artıq səs-küydən əziyyət çəkməsi ilə bağlı idi. Bu qərar ilk növbədə onunla əlamətdardır ki, *Lopes Ostranın və Hettonun* işlərindən fərqli olaraq, burada ərizəçinin şikayətləri və Məhkəmənin qiymətləndirməsi mənzil toxunulmazlığına hörmət hüququ ilə bağlı idi²⁰⁵. Bu qərar həm də Avropa Məhkəməsi tərəfindən bəyan edilmiş prinsiplə əlamətdardır. Həmin prinsip ilk növbədə 8-ci maddə ilə qorunan mənzil toxunulmazlığı hüququna aiddir: həmin hüququ belə başa düşmək lazımdır ki, o, “sadəcə real fiziki ərazi ilə bağlı deyil, həm də həmin ərazidə sakit yaşamaqla bağlıdır”. Bu hüququn pozuntularına gəldikdə, onlara geniş çərçivədə baxmaq lazımdır, belə ki, onlar “konkret və ya fiziki pozuntularla, məsələn, şəxsin mənzilinə icazəsiz daxil olmaqla məhdudlaşmır, həm də konkret və ya fiziki olmayan pozuntuları, məsələn, səs-küyü, müxtəlif işıqların, qoxuların buraxılmasını və ya digər müdaxilə formalarını özündə ehtiva edir”²⁰⁶. Bu işdə ərizəçi dövlət hakimiyyəti orqanlarının onun hüququnu həyata keçirməsinə birbaşa müdaxilə etmələrindən yox, gecə klublarının səs-küyü ucbatından rahatlığının ciddi şəkildə pozulmasına qarşı passiv qalmalarından şikayət edirdi. Faktiki olaraq müəyyən edildi ki, belə müəssisələrin yaradılmasına bələdiyyə tərəfindən icazə verilib və sonuncunun sifarişi əsasında cəlb olunmuş ekspertin rəyində bu nəticəyə gəlinib ki, səs-küyün səviyyəsi qanunla müəyyən edilən həddi aşaraq “akustik doyma” situasiyasını yaradıb, lakin rəydəki bu nəticələrə baxmayaraq, bələdiyyə bir neçə il ərzində heç bir tədbir görməyib. Belə olan halda Məhkəmə məntiqə uyğun olaraq bu qənaətə gəldi ki, 8-ci maddə pozulub.

Yazışma sirri

Kotley Ruminiyaya qarşı iş üzrə qərardan²⁰⁷ aydın görünür ki, müəyyən hallarda 8-ci maddə həbsxana müdiriyyətinin üzərinə pozitiv öhdəlik qoyur ki, məhbusun Avropa Məhkəməsi ilə yazışması üçün onu zəruri vəsaitlə təmin etsin. Qərarla göstərilən əsasları nəzərə alsaq, bu öhdəliyə nisbi öhdəlik kimi baxılmalıdır. Avropa Məhkəməsi bu məsələyə diqqətlə yanaşaraq qeyd edib ki, Konvensiya dövlətlərin üzərinə heç də belə bir öhdəlik qoymur ki, məhbusların bütün yazışmalarının poçt xərclərini çəksinlər, yaxud onlar üçün yazı materiallarını seçmək imkanını təmin etsinlər. Beləliklə, yalnız xüsusi hallarda, o cümlədən bu işdə olduğu kimi yazışma qaydalarının daxili təlimatlarda əks olunmadığı, kağız və zərflərin kifayət etməyəcək qədər az miqdarda (ayda iki zərf) təmin olunduğu, habelə dəfələrlə edilən müraciətlərə məhəl qoyulmadığı hallarda 8-ci maddənin pozuntusu müəyyən edilir.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

²⁰³ *Suruqunun işi* üzrə qərarın 65-ci bəndi.

²⁰⁴ 16 noyabr 2004-cü il tarixli qərar.

²⁰⁵ Bu məsələ ilə bağlı aşağıya bax.

²⁰⁶ Qərarın 53-cü bəndi.

²⁰⁷ 3 sentyabr 2003-cü il tarixli qərar.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ 8-ci maddənin ümumi strukturunda özünəməxsus yer tutur. Bunun birinci səbəbi ondan ibarətdir ki, o, müstəqil hüquq kimi nəzərdə tutulmayıb. İkinci səbəbi isə ondan ibarətdir ki, bu maddə ilə təmin olunan bir neçə elementlə əlaqədardır. *Lopes Ostra İspaniyaya qarşı* iş üzrə qərar²⁰⁸ deyildiyi kimi, “ətraf mühitin ciddi surətdə çirkləndirilməsi fərdlərin sağlamlığına təsir göstərə və onların şəxsi və ailə həyatına mənfi təsir etməklə mənzillərindən normal istifadə etmələrinə mane ola bilər”²⁰⁹.

Precedent hüququnda ətraf mühitin 8-ci maddə üzrə məsələləri meydana çıxaracaq dərəcədə korlandığı müxtəlif situasiyalara rast gəlmək olar: dövlət tərəfindən həyata keçirilən və insanların sağlamlığına təsir göstərə bilən təhlükəli fəaliyyətlər (məsələn, nüvə sınaqları²¹⁰); sakinlərin sağlamlığına və səhhətinə zərərli təsirə malik çirklənmələrə səbəb olan özəl şəxslərin dövlət tərəfindən icazə verilmiş hərəkətləri²¹¹; özəl şəxslərin yaxınlıqda yaşayan sakinlərin rahatlığına ziyan yetirən hərəkətləri²¹².

Belə vəziyyətlərdə dövlətlərin daşdığı pozitiv öhdəliklər və fərdlərin malik olduğu müvafiq hüquqlar bir neçə cürdür:

- fəaliyyət daxili hüququ normalarına zidd olduqda, hakimiyyət orqanları ona son qoymaq üçün və ya onun qüvvədə olan normalara uyğunluğunun təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər;
- bütün hallarda müvafiq şəxslər, hər hansı üstün ictimai maraqlar nəzərə alınmaq şərti ilə, yaranmış riski qiymətləndirə bilmək üçün zəruri olan informasiya ilə tanışlıq imkanına malik olmalıdırlar, dövlət isə “belə şəxslərin bütün münasib və zəruri məlumatları istəmələrinə imkan verən ... səmərəli və əlçatan prosedur” təşkil etməlidir²¹³;
- dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi və sosial siyasət ətraf mühitə zərər yetirməklə bir qrup şəxsin mənzil toxunulmazlığına, habelə şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququna təsir göstərdiyi hallarda dövlət maraqlı şəxslərin mənafeələrini nəzərə alan müvafiq tədqiqat və araşdırmalar aparmalıdır²¹⁴; əgər həmin şəxslərin hər hansı biri mənzilindən köçməklə həmin siyasətin zərərli təsirlərindən yaxa qurtarmaq istəyirsə, bunu maliyyə itkisinə məruz qalmadan etməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu, iqtisadi və sosial məsələlərdə dövlət hakimiyyəti orqanlarına verilən geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinin qarşılığını təşkil edən şərt²¹⁵.

²⁰⁸ 23 noyabr 2004-cü il tarixli qərar.

²⁰⁹ Qərarın 51-ci bəndi (kursiv əlavə olunub).

²¹⁰ *Makginli Birləşmiş Krallığa qarşı*, 9 iyun 1998.

²¹¹ *Lopes Ostra İspaniyaya qarşı*, *Querra və başqaları İtaliyaya qarşı*, 19 aprel 1998 (yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşən, insanların sağlamlığına zərər yetirən tullantı emalı zavodu; kimyəvi məhsullar istehsal edən və ətraf mühitə eyni təsir göstərən fabrik).

²¹² *Helton və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, Böyük Palatanın qərarı, 8 iyul 2003 (aeroportun yaratdığı səs-küy). Eyni faktlar üzrə öncə qəbul edilmiş bu qərar da bax: *Pauell və Rayner Birləşmiş Krallığa qarşı*, 24 yanvar 1990. Həmçinin gecə klublarının yaratdığı səs-küylə bağlı *Morenonun işi* üzrə qərara da bax (bu qərara yuxarıda istinad edilib).

²¹³ *Makginlinin işi* üzrə qərar, b. 101.

²¹⁴ *Bakley Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərar (25 sentyabr 1996); planlaşdırma işlərinə icazə verməkdən imtina ilə bağlı olan bu iş göstərir ki, bu öhdəlik o hallarda mövcud olur ki, qərarların çıxarılmasında dövlət hakimiyyəti orqanlarına geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verilir və həmin qərarlar Konvensiya ilə qorunan hüquqa müdaxilə təşkil edə bilər (xüsusən qərarın 76-cı bəndinə bax).

²¹⁵ *Heltonun işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərara bax.

IV. Plüralizmin müdafiəsi

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən qorunan müəyyən hüquqlara Avropa demokratik cəmiyyətini səciyyələndirən plüralizm məsələsi təsir göstərir. Bunlar aşağıdakılardır: azad seçkilər hüququ (1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi); ifadə azadlığı (10-cu maddə); fikir, vicdan və din azadlığı (9-cu maddə); yığıncaqlar və birləşmək azadlığı (11-ci maddə). Üstəlik, bu hüquqlar Məhkəmənin presedent hüququ ilə sıx bağlıdır.

Bu hüquqlara riayət olunması Avropa Məhkəməsi tərəfindən nəzarət edilməsində pozitiv öhdəliklər əslində kiçik rol oynayır. Sözügedən hüquqların strukturu nəzərə alsaq və azad seçki hüququnu bir kənara qoysaq, yuxarıdakı hüquqların pozulması ilə bağlı mübahisələr mahiyyət etibarilə bu hüquqların həyata keçirilməsinin dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar mübahisələrdir. Əgər bu hüquqlarla bağlı pozitiv öhdəliklər mövcuddursa (hər halda onlar mövcuddur), onlar müstəsna xarakter daşıyır və artıq nəzərdən keçirdiyimiz maddələrin (2, 3, 4 və 8-ci maddələrin) kontekstində pozitiv öhdəliklərin sistemləşdirildiyi dərəcədə sistemləşdirilməyib.

Azad seçkilərin keçirilməsi

1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsinə əsasən, “Yüksək Razılığa gələn Tərəflər qanunverici hakimiyyət orqanını seçərkən xalqın iradəsini sərbəst ifadə edə biləcək şəraitdə, gizli səsvermə yolu ilə, ağlabatan dövriliklə azad seçkilər keçirməyi öhdələrinə götürürlər”. Bu maddəni şərh etməsi üçün ilk dəfə Məhkəməyə *Matye-Moen və Klerfayt Belçikaya qarşı işdə* müraciət edilib və Məhkəmə qeyd edib ki, “nəzərdən keçirilən sahədə ön plana, bir çox siyasi və mülki hüquqlar bərsində olduğu kimi, hər hansı hərəkəti etməmək və ya müdaxilə etməmək öhdəliyi yox, demokratik seçkilərin “təşkili” üçün dövlətin pozitiv tədbirlər görmək öhdəliyi çıxır”²¹⁶. Buna görə də kimsə bütövlükdə 3-cü maddənin “mahiyətini” bizi maraqlandıran müəyyən məsələlərə şamil etməyə cəhd göstərə bilər.

Əslində bu, yalnız azad seçkilər hüququnun institusional aspektinə münasibətdə doğrudur. Bu baxımdan Məhkəmə bu və ya digər qanunverici məclisi (assambleyanı) formalaşdırmaqdan ötrü seçkilərin keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən pozitiv müdaxilənin zəruriliyi bərsədə qərar çıxarır. Bu maddədə istifadə edilən “qanunverici” anlayışını Məhkəmə geniş çərçivədə şərh edir. Məhkəmə qərar çıxarıb ki, 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi milli parlamentlərdən savayı həmçinin müəyyən regional məşvərət orqanlarına, məsələn, Belçikada icma şuralarına və Vallon regional şurasına²¹⁷, Yeni Kaledoniya Konqresinə (Fransa)²¹⁸, habelə Avropa Parlamentinə²¹⁹ şamil olunur.

Lakin 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi əsasında pozitiv öhdəliklərin formalaşması bundan irəliyə getmir. Seçki proseduru ilə bağlı Məhkəmə ilk növbədə belə hesab edir ki, bu maddə dövlətlərin konkret sistem bərsərar etmələrini tələb etmir. Beləliklə, onlar dövlətdaxili situasiyanı “azad”, “ağlabatan dövriliklə”, “gizli səsvermə” və “xalqın

²¹⁶ 28 yanvar 1987-ci il tarixli qərar, b. 50.

²¹⁷ *Matye-Moen və Klerfaytın işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar. Həmçinin *Zdanoka Latviyaya qarşı iş* üzrə 16 mart 2006-cı il tarixli qərar da Məhkəmənin bu məsələdəki yanaşmasını sistemləşdirmək üçün əhəmiyyətlidir.

²¹⁸ *Pi Fransaya qarşı*, 11 yanvar 2005.

²¹⁹ *Methyus Birləşmiş Krallığa qarşı*, 18 fevral 1999.

iradəsini sərbəst ifadə edə biləcək şəraitdə” anlayışlarında ifadə olunmuş tələblərə uyğunlaşdırmaq üçün geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər²²⁰, bununla belə, bu anlayışlar seçkilərin demokratik xarakteri üçün şərtidir. Dövlətlərin bu sərbəstliyi, əlbəttə ki, Avropa nəzarətini istisna etmir, amma aydın görünür ki, bu nəzarət Avropa Konvensiyasında yer alan və dövlətlər üçün məcburi olan pozitiv öhdəliklər anlayışı baxımından kulminasiya nöqtəsinə çatmır. İkincisi, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Konvensiyanın bu maddəsinin əhatə dairəsində olan fərdi hüquqların qətiyyətli müdafiəsinə yönəlib. Bu cür məhkəmə şərhə mahiyyət etibarını ilə ənənəvi şərhələrə uyğundur, belə ki, dövlət hakimiyyəti orqanlarından tələb olunur ki, hər şeydən əvvəl müdaxilədən çəkinsinlər. Faktiki olaraq Avropa nəzarət mexanizmi prinsip etibarını ilə seçib-seçilmək hüququnun həyata keçirilməsinə qarşı bu cür müdaxiləni cəzalandırmağa meyillidir, bu müdaxilə müəyyən şəxslərin öz hüquqlarını həyata keçirmələrinə əngəl törədən müəyyən normaların və ya tədbirlərin vasitəsilə, məsələn, yaş məhdudluğu və yaşayış yeri ilə bağlı şərtlər qoymaq vasitəsilə²²¹, müəyyən kateqoriyaya aid şəxslərin (məsələn, məhkum olunmuş məhbusların) seçki hüquqlarından məhrum edilməsi vasitəsilə²²², müvafiq şəxsin rəsmi dövlət dilini lazımi səviyyədə bilməməsi²²³ və ya siyasi keçmişi ilə əlaqədar olaraq seçilmək hüququndan məhrum edilməsi vasitəsilə²²⁴ və s. yollarla baş ver bilər.

Ümumən 1 saylı Protokolun 3-cü maddəsi ilkin olaraq dövlət hakimiyyəti orqanlarının pozitiv hərəkəti üçün göstəriş kimi düşünülərsə də, bu aspekt faktiki presedent hüququ vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə kölgədə qalıb.

İfadə azadlığı

Konvensiyanın 10-cu maddəsindən irəli gələn pozitiv öhdəliklərin tətbiq dairəsi, presedent hüququndan göründüyü kimi, bu günə qədər fərddə arasındakı münasibətlərlə məhdudlaşdır. *Querranın işində*²²⁵ ərizəçi iddia edirdi ki 10-cu maddədən irəli gələn və üstəlik, Avropa Məhkəməsi tərəfindən təsdiq edilən²²⁶ ictimaiyyətin məlumat almaq hüququ dövlət hakimiyyəti orqanlarının məlumatları toplamaq və yaymaq öhdəliyini nəzərdə tutur, bu sözlər xüsusən o hallara aiddir ki, hər hansı təhlükəli fəaliyyət fərddə sağlamlığına, şəxsi və ailə həyatına təhlükə təşkil edir. Lakin Avropa Məhkəməsi hesab etdi ki, Avropa Konvensiyasının bu maddəsindən həmin nəticəni çıxarmaq olmaz.

Özəl münasibətlərdə ifadə azadlığının pozuntuları müxtəlif formalar ala bilər. Presedent hüququnda müəyyən nümunələrə rast gəlmək olar, məsələn: jurnalistin təhqirə qeydlərə görə işəgötürən tərəfindən işdən çıxarılması²²⁷; qəzetin jurnalistlərinə,

²²⁰ *Matye-Moen və Klerfaytın işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

²²¹ Məhkəmənin bu cür şərtləri qanuni hesab etdiyi işlərə misal olaraq bax: *Hilbe Lixtenşteynə qarşı*, 7 sentyabr 1999 (ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar); bu cür məhdudluqların Konvensiyaya zidd sayıldığı işlərə misal olaraq bax: *Melnicenko Ukraynaya qarşı*, 19 oktyabr 2004.

²²² *Hörst Birləşmiş Krallığa qarşı (N2)*, 6 oktyabr 2005.

²²³ *Podkolzina Latviyaya qarşı*, 9 aprel 2002.

²²⁴ *Zdanoka Latviyaya qarşı*, 16 mart 2006.

²²⁵ 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar.

²²⁶ *Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı*, 22 iyun 1989.

²²⁷ *Fuentes Bobo İspaniyaya qarşı*, 28 fevral 2000.

satıcılarına və satıldığı yerlərə hücumlar²²⁸; özəl yayım şirkətinin birliyin reklamını yaymaqdan imtina etməsi²²⁹.

Lakin tətbiq edilən prinsiplər eyni olaraq qalır. Birincisi, fərdlərin hərəkətlərinə münasibətdə ifadə azadlığının müdafiəsi ilk növbədə məhkəmə sisteminin uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Əgər qüvvədə olan qanunvericilik bu azadlığın pozulmasını mümkün edirsə, dövlət bu azadlığı qorumaq öhdəliyini yerinə yetirməmiş olur²³⁰. İkincisi, bu azadlığın həyata keçirilməsinə qarşı məlum təhlükələr mövcud olduqda, dövlət hakimiyyəti orqanları şəxsləri və mülkiyyəti qorumaq üçün praktiki tədbirlər də daxil olmaqla zəruri tədbirlər görməlidirlər²³¹. Belə olan halda, özəl mülkiyyətdə olan, lakin ictimaiyyət üçün açıq olan yerlərdə ifadə azadlığının həyata keçirilməsini qorumaq üçün dövlət pozitiv öhdəlik daşıyırmı? Bu sual *Əplbay Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*²³² qaldırıldı, bu iş ticarət mərkəzində reklam vərəqələrinin yayılması üçün stend qurulmasına şirkətin icazə verməkdən imtina etməsi ilə bağlı idi. Məhkəmə bu suala mənfi cavab verərək qərarı aldı ki, bu halda üstünlük 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş mülkiyyət hüququna verilməlidir.

Fikir, vicdan və din azadlığı

Bu günədək Avropa Məhkəməsi hələ bildirməyib ki, dövlətin müdaxiləsindən Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qorunan fikir, vicdan və din azadlığı dövlətin üzərinə həm də pozitiv öhdəliklər qoyurmu? Hərçənd, onun bu barədə fikir bildirmək imkanı, məsələn, *Verqos Yunanıstana qarşı*²³³ işdə olub, həmin işdə dövlət hakimiyyəti orqanları əsasən ona görə ittiham olunurdular ki, tikinti üçün müraciət etmiş şəxsə ərazi ayırmamışdılar. Hər bir halda Məhkəmə bu cür hərəkətsizliyi hüquqa müdaxilə kimi təsvif etməyə üstünlük verir.

Lakin məntiqə görə, etiraf etmək lazımdır ki, 10-cu maddə ilə bağlı müzakirə olunan məsələləri bu maddəyə də (xüsusən fikir, vicdan və din azadlığının özəl şəxslər tərəfindən, məsələn, peşə fəaliyyəti kontekstində pozulduğu hallara) şamil etmək olar.

Yığıncalar və birləşmək azadlığı

Yığıncalar və birləşmək azadlığı 11-ci maddənin 1-ci bəndi vasitəsilə birləşdirilib, həmin bənddə deyilir ki: “Hər kəsin dinc toplaşmaq azadlığı və ... birləşmək azadlığı hüququ var”; bu azadlıqların bir maddədə birləşməsinin əsas səbəbi odur ki, presedent hüququndan da gördüyümüz kimi, bu azadlıqların hər ikisi onların həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmaq və ya bunun qarşısını almaq istəyən fərdlərin zorakı hərəkətlərinə qarşı eyni müdafiəni tələb edir. Üstəlik, 11-ci maddə ilə bağlı presedent hüququnda müvafiq dövlətlərin həmkarlar ittifaqları qarşısında daşdıqları öhdəliklərə xüsusi diqqət yetirilir, əlbəttə, həmkarlar ittifaqları birləşmək azadlığının spesifik ifadəsidir.

²²⁸ “*Özgür Gündəm*” *Türkiyəyə qarşı*, 16 may 2000.

²²⁹ “*Vgt Verein Gegen Tierfabriken*” *İsveçrəyə qarşı*, 28 sentyabr 2001.

²³⁰ Xüsusən bu qərara bax: “*Vgt Verein Gegen Tierfabriken*” *İsveçrəyə qarşı*. *Fuentes Bobonun işində* Məhkəmə pozuntu aşkar etmədi, xüsusən ona görə ki, o, daxili qanunvericiliyin və milli məhkəmələr tərəfindən onun tətbiqinin vəziyyətini qaneedicisi hesab etdi.

²³¹ Xüsusən bax: “*Özgür Gündəm*” *Türkiyəyə qarşı* (bu qərara 228-ci haşiyə qeydində istinad edilib).

²³² 24 sentyabr 2003-cü il tarixli qərar.

²³³ 24 iyun 2004-cü il tarixli qərar.

Zorakı nümayişlərə qarşı müdafiə

Dövlət nəinki müdaxilənin qarşısını almağa, həm də ona qarşı müdafiəni təmin etməyə borclu olduğunu nəzərdə tutan prinsip ilk öncə birləşmək azadlığına münasibətdə irəli sürüldü²³⁴. Bu yaxınlarda bu prinsip toplaşmaq (yığıncalar) azadlığı sahəsində də qəti şəkildə təsdiq edildi²³⁵. Hər iki halda məqsəd onu təmin etməkdən ibarət idi ki, bu azadlıqlar ayrı-ayrı fərdlərin zorakı hərəkətlərinə məruz qalmadan maneəsiz şəkildə həyata keçirilə bilsin. *“Həkimlər həyat uğrunda” Platforması Avstriyaya qarşı* işdə ərizəçi əks-nümayişçilərin zorakı hərəkətlərindən şikayət etmişdi, *Uranio Toksonun işində* isə ərizəçi müxtəlif hərəkətlərdən, o cümlədən ərizəni təqdim etmiş siyasi partiyanın qərargahına bir qrup şəxsin hücumundan şikayətlənirdi.

Hakimiyyət orqanlarının əsas öhdəliyi situasiyanın tələb etdiyi praktiki müdafiə tədbirlərini görməkdən ibarət idi. Bu, nəticələrlə deyil, vasitələrlə əlaqədar olan öhdəlikdir və Konvensiya bu halda yalnız “ağlabatan və münasib tədbirləri” tələb edir²³⁶. Tətbiq edilməli olan vasitələrin və taktikanın seçilməsi dövlətlərin ixtiyarında olan məsələlərdir. Bu işlərdən birincisində hakimiyyət orqanlarının ilk növbədə pozuntulara səbəb olacağı ehtimal edilən iki nümayiş qadağan etməklə və yol kənarında polis əməkdaşlarını yerləşdirməklə tədbir gördüyünü qeyd edərək, Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, 11-ci maddə pozulmayıb; ikinci işdə isə onun gəldiyi nəticə fərqli oldu, bunun səbəbi ondan ibarət idi ki, heç bir qabaqlayıcı tədbir görülməmişdi.

Bu əsas prinsipə son dövrün presedent hüququndan irəli gələn iki digər prinsip də əlavə olunmalıdır. Birinci prinsipi neytrallıq öhdəliyi, yaxud hətta gərginliyi yumşaltmaq öhdəliyi kimi adlandırmaq olar. Bələdiyyə çoxluğunun əsas təmsilçilərinin insanları yuxarıda qeyd olunan partiyaya qarşı etiraza çağırdığı *Uranio Toksonun işində* Məhkəmə bildirdi ki, “dövlət hakimiyyəti orqanlarının rolu demokratik sistemə xas olan dəyərləri, məsələn, plüralizmi, tolerantlığı və sosial vəhdəti müdafiə etməkdən və inkişaf etdirməkdən ibarətdir”, buna görə də onlar “barışdırıcı mövqeyi təşviq etməlidirlər”²³⁷. İkinci tələb səmərəli araşdırma aparmaqdan ibarətdir. Bu araşdırma barədə qərar səlahiyyətli şəxslər tərəfindən qəbul edilməlidir²³⁸.

Həmkarlar ittifaqlarında birləşmək azadlığına praktiki effekt verilməsi

Həmkarlar ittifaqlarında birləşmək azadlığı məsələsinə Avropa Məhkəməsinin yanaşması digər sahələrə nisbətən həmişə cəsarətsiz olub. Bu həddindən artıq ehtiyatlılıq bu sahədə pozitiv öhdəlikləri müdafiə etmək və inkişaf etdirmək məsələsində də açıq-aydın görünür. *Şmidt və Dalström İsveçə qarşı* işdə Məhkəmə qərara aldı ki:

[11-ci maddənin 1-ci bəndi] ... həmkarlar ittifaqı üzvlərinə münasibətdə dövlət tərəfindən hər hansı konkret rəftarı, o cümlədən maddi mənfəətlərin retroaktivliyini, məsələn, yeni kollektiv müqavilədən irəli gələn əmək haqlarının artırılmasını təmin etmir.

²³⁴ *Həkimlər həyat uğrunda” Platforması Avstriyaya qarşı*, 25 may 1988.

²³⁵ *Uranio Tokso və başqaları Yunanıstanına qarşı*, 20 oktyabr 2005.

²³⁶ *Həkimlər həyat uğrunda” Platforması Avstriyaya qarşı*, 25 may 1988, b. 34.

²³⁷ Qərarın 42-ci bəndi.

²³⁸ Yəne orada.

O, daha sonra fikrini belə yekunlaşdırdı ki:

*Nə 11-ci maddənin 1-ci bəndində, nə də hətta 18 oktyabr 1961-ci il tarixli Sosial Xartiyada nəzərdə tutulmayan bu cür hüquq həmkarlar ittifaqlarında birləşmək azadlığının səmərəli həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt deyil və Konvensiyanın təmin etdiyi hüquqa xas olan zəruri element təşkil etmir*²³⁹.

Məhkəmə həmçinin dövlətlərin həmkarlar ittifaqları ilə məsləhətləşmək²⁴⁰ və ya kollektiv danışıqlar təşkil etmək²⁴¹ öhdəliyinin 11-ci maddədən irəli gələn öhdəlik olduğunu ilk öncə istisna edirdi.

Lakin bu müxtəlif məsələlərlə bağlı presedent hüququ təkamülə uğradı və Məhkəmə, Avropa Sosial Xartiyasının müddəalarına və Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinin qərarlarına xüsusi diqqət yetirərək²⁴², 11-ci maddənin təmin etdiyi müdafiənin dairəsini genişləndirdi və onu həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququnun neqativ aspektinə²⁴³, (yəni həmkarlar ittifaqlarına daxil olmamaq hüququna), habelə və müəyyən dərəcədə kollektiv danışıqlar aparmaq hüququna²⁴⁴ şamil etdi.

Bu inkişafı paralel olaraq, Avropa Məhkəməsi 11-ci maddədən irəli gələn və həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququnun daha geniş mənada, yəni özəl şəxslər arasındakı münasibətlərdə müdafiəsindən ibarət olan pozitiv öhdəliklərin mövcudluğunu müəyyən etdi. *Uilsonun işi* üzrə qərar bu baxımdan çox əlamətdardır. Bu işdə nəşriyyat konserni öz işləri ilə müddəti bitmiş kollektiv müqaviləni təzələməməyi qərara almış və birtərəfli qaydada alternativ sazişlər qəbul etmişdi. Eyni zamanda, işçilərə məlumat verilmişdi ki, yalnız yeni sazişləri qəbul edənlərin məvəcibində əhəmiyyətli artım olacaq, İngiltərə hüququ da buna icazə verirdi. Məhkəmə bu praktikanı Konvensiyaya zidd olan, işçiləri öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqı üzvlüyünə daxil olmaqdan çəkindirən və ya üzvlüyə daxil olmanı məhdudlaşdıran vasitə hesab etdi. Üstəlik, o hesab etdi ki, “işçiləri mühüm həmkarlar ittifaqı hüquqlarından imtinaya təhrik etmək üçün işgötürənlərə maliyyə stimullarından istifadə etmək imkanı verməklə cavabdeh dövlət Konvensiyanın 11-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqların həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarət pozitiv öhdəliyini yerinə yetirməyib”. Eyni əsaslandırma işçiləri konkret həmkarlar ittifaqına daxil olmağa məcbur edən praktikaya da aiddir²⁴⁵.

V. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara hörmət

Məhkəmənin tez-tez qeyd etdiyi kimi, Konvensiya mülki və siyasi hüquqları müdafiə etmək məqsədini daşıyır. Amma bununla belə, o, daha çox iqtisadi, sosial və mədəni xarakter daşıyan bəzi hüquqları birbaşa təmin edir. Məcburi əməyin qadağan olunması və həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq azadlığı bu hüquqlar sırasındadır, hərçənd ki, onların doğurduğu məsələlər siyasi kateqoriya olan azadlıq kateqoriyasına aiddir. Bu hüquqlara 1 sayılı Protokolun 1-ci və 2-ci maddələrinin əhatə etdiyi hüquqlar, yəni mülkiyyət hüququ

²³⁹ 19 yanvar 1976-cı il tarixli qərar, b. 34.

²⁴⁰ *Belçika Polislərinin Milli Həmkarlar İttifaqı Belçikaya qarşı*, 1 oktyabr 1975.

²⁴¹ *İsveç Maşinistlərinin Həmkarlar İttifaqı İsveçə qarşı*, 19 yanvar 1976.

²⁴² Məhkəmənin bu yanaşması həm praktiki, həm də nəzəri cəhətdən dövlətləri buna həvəsləndirir ki, qəbul edilmiş qərarların başa düşülməsi və imkanların qiymətləndirilməsi üçün onun presedent hüququnu Avropa Sosial Xartiyası ilə paralel götürsünlər.

²⁴³ *Siqurdur Siquryonsson İslandiya qarşı*, 30 iyun 1993; *Qustafsson İsveçə qarşı*, 25 aprel 1996.

²⁴⁴ *Uilsson, Jurnalistlərin Milli Həmkarlar İttifaqı və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 2 iyul 2002.

²⁴⁵ Müvafiq dəyişikliklərlə bax: *Siquryonssonun və Qustafssonun işləri* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərarlar.

və təhsil hüququ da əlavə olunmalıdır. Bu iki maddənin hər biri müvafiq hüququ bəyan edir və daxili qanunvericiliyin onu təmin etməsi üçün şərtləri müəyyən edir. Bizim hazırkı məqsədimiz üçün ən mühüm məsələ bu maddələrdə hüququn necə ifadə edilməsidir. 1-ci maddənin 1-ci bəndinin birinci cümləsinə əsasən, “hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən dinc istifadə hüququna malikdir”. 2-ci maddənin birinci cümləsində isə deyilir ki, “Heç kəsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz”. Aydın məsələdir ki, Məhkəmə bu maddələrin pozitiv öhdəliklər doğurduğu barədə nəticəyə həmin maddələrdə yer alan “hörmət” və ya “maneəsiz istifadə” anlayışları əsasında gəlib.

Mülkiyyət hüququ

Müsadirəyə görə kompensasiya

1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin 1-ci bəndi kontekstində Avropa Məhkəməsi tərəfindən “kəşf olunmuş” ilk pozitiv tələb ictimai maraqlar naminə mülkiyyətlərindən məhrum edilmiş (müsadirə vasitəsilə və ya hər hansı başqa formada) qurbanlara kompensasiya ödəmək öhdəliyindən ibarətdir. Məhkəmə var qüvvəsi ilə sözügedən hüququn səmərəliliyini təmin etməyə çalışıb. *Ceyms Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərarında onun vurğuladığına görə:

[İştirakçı dövlətlərin hüquq sistemində qəbul edilmiş] “ekvivalent prinsipi” olmasaydı, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ... əsasən xəyali və səmərəsiz olardı²⁴⁶.

Konvensiya tələblərinə uyğun olmaq üçün kompensasiya iki şərtə cavab verməlidir. Birincisi, onun dəyəri mülkiyyətin qiymətinə mütənasib (proporsional) olmalıdır, lakin həmin məbləğ tam kompensasiya dəyərindən az da ola bilər. İkincisi, o, ağılabatan müddətdə ödənilməlidir²⁴⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiya ödəmək öhdəliyi müstəqil qüvvəyə malik deyil, o, mülkiyyətdən məhrum edilmənin qanuni olması üçün şərt olsa da, yeganə şərt deyil. Praktiki olaraq, o, belə hərəkətlərin mütənasibliyinin nəzərdən keçirilməsində meyarlardan biri kimi rol oynayır.

Mülkiyyətin müdafiəsi

Precedent hüququ kompensasiya öhdəliyinə mülkiyyətin maddi-hüquqi və prosessual müdafiəsi ilə bağlı olan digər öhdəlikləri də əlavə edib, bu məsələyə ümumi maraqlara xidmət edən məsələ kimi baxılır. Bu cür məsələ meydana çıxdıqda Məhkəmə belə bir ümumi formulu tətbiq edir ki, hakimiyyət orqanları belə hallarda vaxtında, düzgün və ciddi ardıcılıqla hərəkət etməlidirlər²⁴⁸.

Məhkəmə müdafiəsi və praktiki müdafiə tədbirlərini görmək öhdəliyi

²⁴⁶ 21 fevral 1986-cı il tarixli qərar, b. 54.

²⁴⁷ Ətraflı məlumat üçün “İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabları” seriyasından 4-cü kitaba bax: “Mülkiyyət hüququ. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabı”, Strasburq, Avropa Şurası, 2001.

²⁴⁸ *Novoseletski Ukraynaya qarşı*, 22 fevral 2005, b. 102. [Qərarın yalnız bir hissəsini ingiliscə əldə etmək olar].

Digər situasiyalarda gördüyümüz kimi, burada da dövlətdən tələb olunur ki, mülkiyyət hüququnun pozuntularının qarşısını almaq üçün münasib tədbirlər görsün. Bunlar praktiki tədbirlər olmalıdır (xüsusən təhlükəli fəaliyyətlərdən söhbət gedirsə)²⁴⁹. Dövlət həmçinin bu sahədə də ilk növbədə münasib hüquq normalarını qəbul etməlidir. Son dövrlərə aid iki qərar bu sahədəki müvafiq presedent hüququnun vəziyyətini nümayiş etdirir.

Birinci qərar *Broniovski Polşaya qarşı* iş üzrə çıxarılmış qərardır²⁵⁰. Xatırlatmaq lazımdır ki, olduqca mürəkkəb olan bu işdə (bu iş üzrə Böyük Palatanın 28 sentyabr 2005-ci il tarixli qərarı qəbul edilib) ərizəçi həm dövlət hakimiyyəti orqanlarının maneələr yaradan aktiv hərəkətlərindən, həm də müəyyən dərəcədə hərəkətsizliyindən şikayət etmişdi, belə ki, həmin orqanlar əvvəlcə onun öz mülkiyyətindən istifadə etməsinə, sonra isə həmin mülkiyyətə sərəncam verməsinə mane olmuşdular. Faktiki varis qismində ərizəçi İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda ailəsinin itirdiyi mülkiyyətə görə qanunla tanınan və məhkəmə qərarı ilə təsdiq edilən kompensasiya hüququna malik idi. Qanunvericilikdə baş vermiş dəyişikliklər bu kompensasiyanı əvvəlcə mümkünsüz etdi, sonra onu növbə ilə almağı mümkün etdi, sonda isə ərizəçinin Polşa dövlətinə qarşı iddiasını ləğv edən yekun qanunvericilik müddəası qəbul edildi. Məhkəmə hesab etdi ki, işdəki faktlar 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinin ikinci cümləsində nəzərdə tutulan mənada mülkiyyətdən məhrum edilməyə bərabər deyil, həmçinin mülkiyyətə dair qanunların qəbulu da həmin maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan mənada mülkiyyətdən məhrum edilmə deyil, amma bu faktlar 1-ci bəndin birinci cümləsində təsbit olunmuş normanın əhatə dairəsinə düşür. Məhkəmənin fikrincə, onlar pozitiv öhdəliyin güman edilən pozuntusu kimi baxmaq olar. Sonuncu məsələ ilə əlaqədar olaraq Məhkəmə “ədalətli balans” məsələsini araşdırdı və fürsətdən istifadə edərək Konvensiyanın bu cür situasiyada nə tələb etdiyini bildirdi. Qərarın müvafiq hissəsində deyilir:

Konvensiyanın təməlini təşkil edən qanunun aliliyi prinsipi və 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində yer alan qanunilik prinsipi tələb edir ki, dövlətlər nəinki qəbul etdikləri qanunlara hörmət etməli və onları müvafiq davranışın nəticələrinin öncədən görülməsinə imkan verən tərzdə və uzlaşdırılmış şəkildə tətbiq etməlidirlər, həm də bu vəzifədən irəli gələn digər bir vəzifəni yerinə yetirməli, yəni həmin qanunların həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi və praktiki şəraiti yaratmalıdırlar ... Bu işin kontekstində Polşanın hakimiyyət orqanları qanunun məni ilə dövlətin əməli praktikası arasında, yəni ərizəçinin mülkiyyət hüququnun səmərəli həyata keçirilməsinə mane olan praktika arasında mövcud olan uyğunsuzluğu aradan qaldırmalı idilər. Yuxarıda qeyd edilən prinsiplər həmçinin tələb edir ki, Polşa dövləti “Buq çayı iddiaları”nın həll olunmasına dair qanunvericilik vədlərini vaxtında, lazımi qaydada və ardıcıl surətdə yerinə yetirsin. Bu, cəmiyyətin ümumi maraqlarına aid olan məsələ idi. Polşa Konstitusiyaya Məhkəməsinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, vətəndaşların dövlətə və onun qanunlarına qanuni inamının qorunub saxlanması zərurəti (bu, qanunun aliliyinə xas olan zərurətdir) funksional pozuntu yaradan müddəaların hakimiyyət orqanları tərəfindən hüquq sistemindən xaric edilməsini və qanuna zidd praktiki fəaliyyətlərin düzəldilməsini tələb edir²⁵¹.

²⁴⁹ *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*, 30 noyabr 2004.

²⁵⁰ 22 iyun 2004-cü il tarixli qərar.

²⁵¹ Qərarın 184-cü bəndi.

İkinci qərar *Paduraru Rumıniyaya qarşı* iş üzrə qərardır²⁵², bu iş qanunvericilikdəki qeyri-dəqiqliklərin və müvafiq presedent hüququndakı ziddiyyətlərin doğurduğu hüquqi qeyri-müəyyənlik durumu ucbatından mülkiyyətin əvvəlki hüquqi vəziyyətinin bərpa olunmaması ilə bağlı idi. Bu halda da Məhkəmə ərizəçinin şikayətlərini pozitiv öhdəliklər nöqtəyi-nəzərindən araşdırmağı qərara aldı, belə ki, birincisi, mülkiyyətin əvvəlki hüquqi vəziyyətinin bərpa olunması ilə bağlı məsələnin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, dövlətlər bu cür əməliyyatın hansı şərtlərlə və hansı prosedur əsasında həyata keçirilə biləcəyini həll etmək məsələsində geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər, bu qayda xüsusən totalitar sistemdən demokratik sistemə keçid kontekstində keçərlidir. Amma bununla belə, məhkəmə qərara aldı ki, dövlət tərəfindən məsələ həlli barədə qərar olunduqdan sonra həmin qərar ağlabatan müəyyənliklə və ardıcılıqla həyata keçirilməlidir ki, həmin qərarın həyata keçirilməsinin təsirinə məruz qalacaq müvafiq fərdlərin mümkün qədər hüquqi güvənsizlikdən və qeyri-müəyyənlikdən yaxa qurtara bilməsi mümkün olsun. Bundan başqa, hər bir iştirakçı dövlət öz üzərinə düşən pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün lazımi və yetərli hüquqi vasitələri təmin etməlidir. Məhkəmənin yeganə vəzifəsi bunu araşdırmaqdan ibarət idi ki, bu işdə Rumıniyanın hakimiyyət orqanları tərəfindən görülmüş tədbirlər düzgün və yetərli idimi?

Prosessual vəzifələri lazımi səylə yerinə yetirmək öhdəliyi

Daxili qanunvericiliyin 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin tələblərinə cavab verməsini təmin etmək öhdəliyi ilə yanaşı, son illər Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda həmin maddənin 1-ci bəndinin birinci cümləsi əsasında prosessual öhdəliklərin müəyyən edilməsinə də diqqət yetirilir, bu öhdəliklər Konvensiya sisteminə ümumi hala çevrilməkdədir.

Dövlətlərin araşdırma aparmaq öhdəliyini daşımaları, məsələn, *Novoseletski Ukraynaya qarşı* iş üzrə qərar²⁵³ ifadə edildi. Mülkiyyət hüququnun pozulmasının iddia edildiyi bütün hallarda dövlət hakimiyyəti orqanları bu öhdəliyi daşıyırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi ilə bağlı presedent hüququ bu cür araşdırmaya hansı şəraitdə başlanılmalı olduğuna və onun xarakteri məsələsinə aydınlıq gətirməyib. Digər tərəfdən, presedent hüququ həmin araşdırmanın hansı xüsusiyyətlərə malik olması barədə aşağıdakıları bildirir: araşdırma hərtərəfli, vaxtında, qərəzsiz və təfsilatlı şəkildə aparılmalıdır²⁵⁴. Burada da tələblər Konvensiyanın digər maddələri ilə bağlı irəli sürülən tələblərlə eynidir (həmin tələblər fərqli sözlərlə ifadə edilsə də).

Eyni kontekstdə məhkəməyə müraciət hüququ da keçərlidir. “*Sovtrabsavto*” *Ukraynaya qarşı* iş üzrə qərarında Avropa Məhkəməsinin qeyd etdiyi kimi, bu hüquq “zəruri prosessual qarantiyaları təmin edən və beləliklə, daxili məhkəmələrin və məhkəmə orqanlarının özəl şəxslər arasındakı mübahisələrin səmərəli və ədalətli həll edilməsinə imkan verən məhkəmə prosedurlarına şərait yaratmaq öhdəliyini”²⁵⁵ nəzərdə tutur. Bu öhdəlik həm fərdlər arasındakı, həm də fərdlərlə dövlət arasındakı mübahisələrə tətbiq edilir. Buna görə də qeyd etmək olar ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin əsas tələbləri buraya şamil olunur.

²⁵² 1 dekabr 2005-ci il tarixli qərar.

²⁵³ Yuxarıda adı çəkilən qərar, b. 35.

²⁵⁴ Yenə orada, b. 103.

²⁵⁵ 25 iyul 2002-ci il tarixli qərar, b. 96.

Sonuncu fikri tamamlamaq üçün qeyd edək ki, Məhkəmə son nəticədə 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin mülkiyyət hüququ müəyyən edən yekun məhkəmə qərarlarının icrası hüququnu doğurduğu qənaətinə gəlib²⁵⁶.

Təhsil hüququ

1 saylı Protokolun 2-ci maddəsinin pozitiv öhdəliklər doğurması faktı ilk dəfə *Belçikada dillər haqında iş* üzrə Məhkəmənin qərarında²⁵⁷ müəyyən edilmişdi və sonra həmin qərar gənc qadının universitetdə çadra örtməsi ilə əlaqədar olan *Layla Şahin Türkiyəyə qarşı iş* üzrə qərar²⁵⁸ təhlil vasitəsilə qəti şəkildə təsdiq edildi. Sözügedən maddəyə Avropa Məhkəməsinin verdiyi şərhə keçməzdən əvvəl həmin maddəni yada salmaq önəmlidir: “Heç kəsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz” fikrini bəyan etməklə yanaşı, 2-ci maddə həmçinin bunları nəzərdə tutur: “Dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir” (ikinci cümlə).

Birinci cümlə inkar formasında ifadə edilsə də, Məhkəmənin fikrincə, dövlətin üzərinə düşən pozitiv öhdəliyi, yəni sözügedən hüququ müdafiə etmək öhdəliyini istisna etmir. Bəs bu hüquq nədən ibarətdir? Birincisi, hər hansı konkret dövrdə mövcud olan təhsil müəssisələrinə daxil olma imkanının dövlət tərəfindən təmin edilməsindən ibarətdir. Daha sonra, bu hüquqa malik olan şəxsin aldığı təhsildən yararlanmaq imkanının, yəni “hər bir dövlətdə qüvvədə olan normalara uyğun olaraq, başa vurduğu təhsilin bu və ya digər formada rəsmən tanınmasının” təmin edilməsindən ibarətdir. Digər tərəfdən, o, təhsil üçün konkret vəsaitləri və ya təhsilin konkret təşkilini, xüsusən də təhsil müəssisələrinin subsidiyalar almaq hüququnu nəzərdə tutmur.

İkinci cümləyə gəldikdə, o, “dövlətlərdən təhsil və ya təlim-tərbiyə sahəsində valideynlərin linqvistik seçimlərini nəzərə almağı tələb etmir, yalnız onların dini və fəlsəfi əqidələrini nəzərə almağı tələb edir”. Bu fikir daha dəqiq şəkildə *Kyeldsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı iş* üzrə qərar²⁵⁹ ifadə edilib, orada deyilir ki, əqidələrə hörmət mahiyyət etibarını ilə onu nəzərdə tutur ki, valideynlərin dövlət təhsili ilə özəl təhsil arasında seçiminə hörmət edilməli, lakin həm də bu təhsil neytral olmalıdır. Tədris proqramında dini xarakterli bilik və məlumatların yer alması faktı neytrallıq vəzifəsinə heç də xələl gətirmir. Yalnız həmin bilik və məlumatların ideoloji məqsəd üçün yayılması bu vəzifəyə xələl gətirir. Başqa sözlə, bu vəzifə həmin bilik və məlumatların, məzmunundan asılı olmayaraq, yalnız obyektiv, tənqidi və plüralist şəkildə çatdırılmasını tələb edir.

VI. Bərabərliyin təşviqi

Əgər fərdi hüquqların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi pozitiv öhdəliklərə hörmət edilməsini tələb edirsə, demək olarmı ki, hər kəsin bu hüquqlardan istifadə etməsi dövlətin pozitiv ayrı-seçkiliyə qədər gedib çıxan müdaxiləsini tələb edir? İstər

²⁵⁶ Bu məsələ ilə bağlı xüsusən bu qərarlara bax: *Burdov Rusiyaya qarşı*, 7 may 2002; *Jasiunyene Litvaya qarşı*, 6 mart 2003; *Sabin Popesku Rumıniyaya qarşı*, 2 mart 2004; *Matteus Fransaya qarşı*, 31 mart 2005.

²⁵⁷ 23 iyul 1968-ci il tarixli qərar. Bu qərara həmçinin yuxarıda istinad edilib.

²⁵⁸ 10 noyabr 2005-ci il tarixli qərar.

²⁵⁹ 5 noyabr 1976-cı il tarixli qərar.

Konvensiyanın 14-cü maddəsinə, istərsə də 12 sayılı Protokola istinad etsək, bu sualın cavabı qeyri-müəyyən görünür.

14-cü maddədə nəzərdə tutulur ki:

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər status kimi hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

Bu maddənin Konvensiya sistemindəki əhəmiyyətini əlavə olaraq nümayiş etdirməyə ehtiyac yoxdur. Onu Konvensiyanın digər maddələri ilə birlikdə götürməklə, Avropa Məhkəməsi öz nəzarət funksiyasını genişləndirə və bəzən yeni hüquqları əhatə edə bilib (çox vaxt bunlar sosial xarakterli hüquqlardır, məsələn, sosial təminat hüququ).

Əlbəttə, şübhə yoxdur ki, 14-cü maddədə yer alan normada neqativ öhdəliklər gizlənilir. *Əbdüləziz, Kabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərar²⁶⁰ Məhkəmənin ayrı-seçkiliyə verdiyi anlayışda (“lazımı qaydada əsaslandırılmadan hər hansı şəxslə və ya şəxslər qrupu ilə digərlərinə nisbətən əlverişsiz tərzdə davranılması”), görünür, 14-cü maddəyə zidd olan davranışın aktiv xarakteri vurğulanır. Başqa sözlə, dövlət Avropa sənədində nəzərdə tutulmuş hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilələr edərkən *de facto* və ya *de jure* ayrı-seçkiliyə yol verməməlidir. Beləliklə, bu sahədəki hər hansı pozuntu ərizəçinin ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququna aktiv (və qanunsuz) müdaxilə sayılmalıdır.

Lakin pozitiv öhdəliklər məsələsinin bu maddə ilə əlaqəsi olmadığını söyləmək olmaz. Birincisi, *Belçikada dillər haqqında iş* üzrə qərarında (yuxarıda bu qərara istinad edilib) Məhkəmə açıq-aydın bu qənaətə gəlib ki, *ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq prinsipi Konvensiyadakı bütün hüquqlara və onlardan irəli gələn bütün öhdəliklərə, o cümlədən pozitiv öhdəliklərə şamil olunur*. Əgər qəbul etsək ki, bu prinsip təkcə dövlət hakimiyyəti orqanlarına deyil, həm də özəl şəxslərə şamil olunur, onda açıq-aydın (həm də presedent hüququna uyğun olaraq) görmək olar ki, dövlət həm də aşağıdakı məsələlərlə bağlı qarant rolunu oynamalıdır: o, öz hüquq sisteminin fərdlər arasındakı münasibətlərdə ayrı-seçkiliyə yol verməməsini və hər bir pozuntunun lazımı qaydada və səmərəli şəkildə cəzalandırılmasını təmin etməlidir.

Belə bir sual hələ də ortaya çıxır ki, 14-cü maddə dövlətin pozitiv ayrı-seçkilik tədbirləri görməsinə icazə verirmi? *Tlimmenos Yunanıstanına qarşı* iş üzrə qərardan sonra bu sualın cavabının müsbət olduğunu düşünmək olardı, həmin işdə Məhkəmə bildirdi ki, “dövlətlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqli vəziyyətdə olan şəxslərlə obyektiv və əqləbatan əsas olmadan fərqli şəkildə davranmırlarsa”²⁶¹, bu halda da 14-cü maddə pozulmuş olur. Məsələnin bu cür həlli potensial olaraq dövlətdən tələb edir ki, fərqli situasiyalarla rastlaşdıqda hərəkət etsin. Bu cür cəsarətli presedentin davamı gəlmədi. Hətta görünür, bu presedentdən imtina edildi, çünki Avropa Məhkəməsi *Çepmen Birləşmiş Krallığa qarşı* işlə²⁶² üzləşərkən (bu işdə fərqli vəziyyətdə olan şəxslərlə bağlı sual ortaya çıxmışdı) qərara aldı ki, ərizəçi azlığın (qaraçı azlığının) üzvü olaraq cavabdeh dövlət tərəfindən onunla əlverişli şəkildə davranılması üçün Konvensiyaya istinad edə bilməz.

12 sayılı Protokol bu məsələ ilə bağlı Avropa hüququ sistemində dəyişikliklər edə bilərmə? Buna qarşı şübhə var. Bu Protokolun töhfəsi ondan ibarətdir ki, o, belə

²⁶⁰ 28 may 1985-ci il tarixli qərar.

²⁶¹ 6 aprel 2000-ci il tarixli qərar, b. 44.

²⁶² 18 yanvar 2001-ci il tarixli qərar.

vəziyyətlərdə yalnız ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq prinsipinin tətbiq dairəsini genişləndirir və iştirakçı dövlətin “qanunu ilə nəzərdə tutulmuş istənilən hüququ” buraya daxil edir. Bundan başqa, həmin Protokolun mətni faktiki olaraq 14-cü maddənin mətni ilə eyni olduğuna görə, açıq-aydın görünür ki, bu, presedent hüququna hər hansı mühüm yenilik gətirməyəcək.

VII. Prosesual təminatlarla bağlı pozitiv öhdəliklər

Yuxarıda izah edildiyi kimi, prosesual faktorlar pozitiv öhdəliklər kateqoriyası daxilində mərkəzi yer tutur. Mübaliğəsiz demək olar ki, onlar son illərin presedent hüququna ən mühüm töhfələrdən birini təşkil edir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu inkişaf Konvensiyanın prosesual maddələrini neytrallaşdıran effektdə səbəb olmayıb. Konvensiya hüquqlarının maksimum effektdə malik olması üçün bu maddələr nəticə etibarlı ilə standart müəyyən edən maddələrdən irəli edən eyni növ öhdəliklərlə birlikdə götürülür.

Adətən prosesual normalar adlandırılan müddəalar Konvensiyanın bir neçə maddəsində yer alıb. Bunlar arasında başlıca maddələr, sözsüz ki, bunlardır: ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edən 6-cı maddə və səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququnu qoruyan 13-cü maddə. Lakin bu iki maddəyə 5-ci maddəni də əlavə etmək lazımdır. Doğrudur, o, mahiyyət etibarlı ilə maddi hüquqa, yəni azadlıq və toxunulmazlıq hüququna aiddir. Amma onun açıq-aydın pozitiv öhdəliklərlə bağlı olan müddəaları konkret olaraq azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər üçün dəqiq prosesual təminatlar müəyyən edir. Biz həmçinin Konvensiyanın 46-cı maddəsinin və ya 7 sayılı Protokolunun konkret müddəalarına da nəzər salacağıq.

Nəzərdən keçirilən prosesual təminatlar adətən dövlətlərin tədbir görmək öhdəliklərini nəzərdə tutur. Bizim bu tədqiqat işinin çərçivəsində onların hamısını araşdırmaq mümkün deyil. Buna görə də biz çox vaxt sadəcə onların adını çəkməklə kifayətlənəcək və oxuculara məsləhət görürük ki, ətraflı məlumat üçün müvafiq hüquqlarla bağlı kitabçalarımıza baxsınlar. Burada yalnız müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlər tam əhatə olunacaq.

Ümumi təminatlar

Biz təsnifata uyğun olaraq ümumi təminatları, habelə xüsusi təminatları, yəni müəyyən prosedurlarla və ya müəyyən situasiyalarla bağlı olan təminatları növbə ilə nəzərdən keçirəcəyik. Birincilərə bunlar aiddir: 13-cü maddə ilə qorunan hüquqi müdafiə vasitələri hüququ və 6-cı maddənin 1-ci bəndi ilə qorunan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ.

Maddə 13: səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ

13-cü maddənin mətnində deyilir:

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir.

Bu hüququn məzmunu və pozitiv tələblər

13-cü maddədəki təminatla Konvensiya hüquqlarının qorunmasına kömək edən yardımçı təminat kimi baxmaq olar. Konvensiya ilə qorunan hüquqların pozuntularını müəyyən etmək və cəzalandırmaq ilk növbədə iştirakçı dövlətlərin vəzifəsi olduğuna görə, onların bu funksiyanı səmərəli yerinə yetirməyə imkan verən vasitələri təmin etmələri önəmlidir. Bu maddənin məqsədi belədir: Konvensiyaya zidd olan situasiyaları həll etmək üçün zəruri müdafiə vasitələrini təmin etmək öhdəliyini dövlətlərin üzərinə qoymaq vasitəsilə daxili hüquq sisteminin öz funksiyasını tam yerinə yetirməsinə şərait yaratmaq. Presedent hüququnda mütəmadi olaraq təkrarlanan formulu işlətsək, 13-cü maddə “Konvensiyadakı hüquq və azadlıqların dövlətdaxili hüquq sistemində təmin edilən hər hansı formada mahiyyətə həyata keçirilməsi üçün milli səviyyədə hüquqi müdafiə vasitəsinin əlçatan olmasını təmin edir. Beləliklə, 13-cü maddənin məqsədi Konvensiya üzrə müvafiq şikayətin mahiyyətinə baxılması və məsələnin lazımı qaydada həll olunması zamanı daxili hüquqi müdafiə vasitələrini təmin etməkdən ibarətdir”²⁶³. Pozitiv öhdəliklərin mövcud olduğu bütün hallarda Məhkəmə hesab edir ki, daxili qanunvericiliyin Konvensiya tələblərinə uyğun olmasını təmin etmək üçün müvafiq vasitələri seçməkdə iştirakçı dövlətlər müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər. Lakin prosessual təminatlarla bağlı presedent hüququndakı daimi tendensiyaya uyğun olaraq, bu sərbəstlik digər hallarla müqayisədə məhdud çərçivəlidir.

Mahiyyət etibarı ilə 13-cü maddə, birincisi, dövlətlərdən tələb edir ki²⁶⁴, “Konvensiyanın pozuntularına dair iddiaları, o cümlədən 6-cı maddənin 1-ci bəndi ilə təmin olunan ağılabatan müddətdə məhkəmə araşdırması hüququnun pozulmasına dair şikayətləri həll etmək vəzifəsini daşıyan milli hakimiyyət orqanlarını”²⁶⁵ təşkil etsinlər. İdeal halda həmin hakimiyyət orqanı məhkəmə orqanı olmalıdır və deyər bilərik ki, presedent hüququnda bunu stimullaşdıran ciddi nümunələr var. Lakin bu maddənin məqsədi baxımından bu orqan qeyri-məhkəmə orqanı da ola bilər, bu şərtlə ki, onun müstəqilliyinə və qərəzsizliyinə aydın təminatlar olsun²⁶⁶. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu öhdəliyin səmərəliliyi pozuntu barədə iddianın müdafiəsinin mümkünlüyü ilə şərtlənir, yəni həmin iddiada mahiyyət etibarı ilə Konvensiya ilə qorunan hüquqlarla bağlı ciddi problem qaldırılırmı²⁶⁷?

İkincisi, bu maddə mövcud müdafiə vasitələrinin “səmərəli” olmasını tələb edir. Bu tələb müxtəlif məsələləri nəzərdə tutur. Onların arasında əsas məsələlər bunlardır:

- lazımı səy göstərməklə hərtərəfli və səmərəli araşdırma aparmaq öhdəliyi (müəyyən maddi hüquqlara riayət edilməsi ilə bağlı tələb olunan araşdırmalar kimi). Məhkəməyə müraciət imkanlarından müstəqil olaraq düşünülmüş bu öhdəlik mütləq öhdəlik deyil və onun tətbiq dairəsi sözügedən hüququn mühümlüyündən asılı olaraq fərqli ola bilər. İstənilən halda, qeyri-maddi hüququn (yaşamaq hüququnun, işgəncələrə və qəddar rəftara qarşı qadağanın və s. hüquqların) pozulduğu barədə iddia irəli sürüldükdə bu öhdəlik yaranır²⁶⁸;

²⁶³ *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998, b. 106.

²⁶⁴ Bu məsələ ilə bağlı bax: *Silver və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, (25 fevral 1983); bu iş üzrə qərar presedent hüququnun tələblərinin çox faydalı xülasəsi yer alır.

²⁶⁵ Xüsusən bax: *Kudla Polşaya qarşı* (Böyük Palatanın qərarı), 26 oktyabr 2000; *Slovak Slovakiyaya qarşı*, 8 aprel 2003; *Broka və Teksyə-Mikol Fransaya qarşı*, 21 oktyabr 2003.

²⁶⁶ *Klass Almaniyaya qarşı*, 6 sentyabr 1978.

²⁶⁷ *Gennadi Naumenko Ukraynaya qarşı*, 10 fevral 2004, b. 135.

²⁶⁸ Xüsusən bax: *Kaya Türkiyəyə qarşı* (yaşamaq hüququ); *Batı və başqaları Türkiyəyə qarşı* (qəddar rəftar).

- araşdırma prosedurunun faydalılığı və səmərəliliyi. Bu prosedur Konvensiya pozuntusuna dair şikayətin mahiyyəti üzrə səlahiyyətli orqan tərəfindən qərar çıxarılmasına²⁶⁹ və aşkar edilmiş hər hansı pozuntunun cəzalandırılmasına, habelə qəbul edilmiş qərarların icrasının təmin olunmasına imkan yaratmalıdır²⁷⁰.

Maddi hüquqlara xas olan prosessual tələblərin 13-cü maddə ilə əlaqəsi

Səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququnun məzmununu nəzərə alsaq, ortaya çıxan suallardan biri ondan ibarətdir ki, Konvensiyadakı maddi hüquqlarla (artıq gördüyümüz kimi, həmin hüquqlar prosessual öhdəliklər də doğurur) 13-cü maddə arasında nə kimi əlaqə var? Praktiki nöqteyi-nəzərdən sual ondan ibarətdir ki, prosessual öhdəliyə əməl olunmaması barədə şikayət, məsələn, həm 2-ci, həm də 13-cü maddə əsasında müdafiə edilə bilərmi və hansı hallarda həmin şikayət bu və ya digər maddənin çərçivəsi ilə məhdudlaşır?

Bəzi işlərdə, məsələn, *Kaya Türkiyəyə qarşı* işdə Məhkəmə bildirdi ki, “13-cü maddənin tələbləri iştirakçı dövlətlərin 2-ci maddə üzrə səmərəli araşdırma aparmaqdan ibarət prosessual öhdəliyindən daha genişdir”²⁷¹. Lakin sözügedən işdə bu fərq məhduddur. Bu fərq prinsip etibarını ilə belə bir faktdan irəli gəlir ki, 13-cü maddənin tələb etdiyi araşdırmada mərhumun ailəsinin iştirakına şərait yaradılmalı idi. Lakin bu məsələ ilə bağlı verilmiş şikayətləri növbə ilə maddi-hüquqi (yoxa çıxmış şəxsin qohumları ilə qəddar rəftar) və prosessual-hüquqi (araşdırma aparmaq öhdəliyinə sözüün əsil mənasında riayət edilməməsi) nöqteyi-nəzərdən araşdırmaqla 2-ci və 3-cü maddələrin prosessual tələblərini birlikdə götürərək eyni nəticəyə nail olmağın mümkünlüyünü nəzərə alsaq, bu fərq nəzərə çarpmır²⁷². Yekun olaraq qeyd edək ki, bu fərq o qədər cüzdür ki, ona əhəmiyyət verməmək olar. Buna görə də hər iki maddədən irəli gələn prosessual öhdəliklərə faktiki olaraq eyni öhdəliklər kimi baxmaq olar.

Daha sonra izah edilməli məsələ ondan ibarətdir ki, məsələn, konkret işdə araşdırma aparılmaması barədə şikayət nəyə görə hər iki maddənin əsasında, yaxud tək-cə bir maddənin əsasında araşdırılır? Həqiqət ondan ibarətdir ki, presedent hüququ bu sahədə güvən ilə bilən hər hansı obyektiv meyar müəyyən etməyib. Əksinə, Məhkəmə vurğulayır ki, onun seçimi əsasən işin hallarından asılıdır və müzakirələrdən yaxa qurtarmaq üçün hətta əlavə edir ki, o, “qanun əsasında işin faktlarının xarakterizə edilməsində zəngin təcrübəyə malikdir”²⁷³. Belə olan halda təəccüblü deyil ki, ərizəçilər verdikləri çoxsaylı ərizələrdə bu məsələyə istinad edirlər və əlbəttə ki, hökumətlər də öz növbəsində hər dəfə öz müdafiələrini təşkil edərkən bu məsələyə əsaslanırlar.

6-cı maddənin 1-ci bəndi: ədalətli məhkəmə araşdırmasına dair ümumi təminatlar

Ümumi qeydlər

²⁶⁹ Xüsusən bax: *Smit və Qredi Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 sentyabr 1999; və *Konka Belçikaya qarşı*, 5 fevral 2002.

²⁷⁰ *İatrides Yunanıstana qarşı*, 25 mart 1999.

²⁷¹ Qərarın 107-ci bəndi.

²⁷² Bu məsələ ilə bağlı yuxarıya bax.

²⁷³ *Batının işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

Dövlətlərin üzərinə düşən digər pozitiv öhdəliklər də vardır ki, onlar 6-cı maddənin 1-ci bəndində nəzərə tutulmuş ədalətli məhkəmə araşdırmasına dair ümumi təminatlarla əlaqədardır, həmin bənddə deyilir:

Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik maraqları nəminə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.

Aydın məsələdir ki, ədalətli məhkəmə araşdırmasının müxtəlif tələblərini yerinə yetirmək üçün dövlət hərəkət etməlidir: o, müvafiq qanunvericiliyi qəbul etməlidir. Bu, xüsusən məhkəmə orqanının hansı xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə aydın şəkildə bildirib ki, “*tribunal indépendant et impartial établi par la loi*” (“qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə”) ifadəsinə gəldikdə, bu ifadə fəaliyyətdən daha çox, təşkilətmə barədə, prosedurdan daha çox, qurumlar barədə təsəvvür yaradır²⁷⁴. Eyni sözlər Konvensiya mətnində təsbit olunmuş digər amillərə, xüsusən məhkəmə prosesinin ədalətli və açıq xarakteri və ağlabatan müddətdə keçirilməsi barədə müddəalara da aiddir. Üstəlik, biz dövlətin qanunverici fəaliyyətinə məhkəmələrin də bu sahədə analoji fəaliyyətini əlavə etməliyik. Bu məsələ bizim bu tədqiqatımızın həddlərindən kənara çıxır, buna görə də ədalətli məhkəmə araşdırması artıq bu kitabçalar toplusunda ayrıca bir kitabçanın mövzusu olub, biz sadəcə həmin kitabçaya istinad edəcəyik²⁷⁵.

Lakin presedent hüququnun töhfəsi heç də 6-cı maddənin 1-ci bəndində istifadə edilmiş anlayışlara aydınlıq gətirilməsi ilə məhdudlaşmır. Avropa Məhkəməsi həm də bu müddəaların ümumi strukturuna aydınlıq gətirmək üçün əlindən gələni edir. Üstəlik, o, həmin müddəaların nəzərdə tutduğu aspektlər barədə əlavə izahatlar verib ki, bu məqamda onların üzərində dayanmaq faydalı olardı²⁷⁶. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) məhkəməyə müraciət hüququ, yəni ədalət mühakiməsinin əlçatan olması hüququ; 2) məhkəmə qərarlarının icrası hüququ.

Ədalət mühakiməsinin əlçatan olması hüququ: “mülki işlərdə” hüquqi yardım

Bu hüquq 6-cı maddənin 1-ci bəndində aydın şəkildə göstərilməyib. Amma bununla belə, presedent hüququna əsasən, bu maddə məhkəməyə müraciət hüququnu doğurur²⁷⁷. Məhkəmə qeyd edib ki, “həllini gözləyən mülki işdə tərəflərə verilən prosesual təminatların bu maddədə təfəssilatlı şəkildə sadalanmalı olduğunu düşünmək, habelə onun

²⁷⁴ *Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı*, 21 fevral 1975, b. 32.

²⁷⁵ Mühüm məsələlərlə bağlı istinadedici mənbə: “İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabları” seriyasından 3-cü kitab: “*Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabı*”, Strasburq, Avropa Şurası, 2002.

²⁷⁶ Bu məsələnin üzərində xüsusən ona görə dayanırıq ki, yuxarıda adı çəkilən kitabçada bu aspektlərin sadəcə olaraq adları çəkilib.

²⁷⁷ *Qolderin işi* üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar.

ilk növbədə həmin təminatlardan yararlanmaq imkanını, yəni məhkəməyə müraciət hüququnu müdafiə etmədiyini fikirləşmək ağılaşığmaz olardı”²⁷⁸.

Məhkəməyə müraciət hüququ mahiyyət etibarını ilə məhkəmədə iddia qaldırmaq qarşısında hüquqi və faktiki maneələr yaratmağı qadağan edir. Belə maneələr dövlət tərəfindən prosesual normalar vasitəsilə tədbir görülməsinə səbəb olmalıdır. Məsələn, bunun üçün təkə elə Avropa Məhkəməsi qarşısında qaldırılmış aparıcı işlərdəki sitatları qeyd etmək kifayətdir²⁷⁹, həmin işlərin birində Məhkəmə apellyasiya şikayətlərinin müddətini tənzimləyən normaları qeyd edir²⁸⁰. Daha sonra neqativ öhdəliyin pozulduğu situasiyalar da olur. Lakin pozuntu hər hansı qüsurdan da irəli gələ bilər (bunun özü maraqlı məqamdır). Bu baxımdan hüquqi yardımla bağlı 6-cı maddənin 3(c) bəndi əsasında Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna nəzər almaq lazımdır. Öncədən qeyd edək ki, bu presedentlər əsasən cinayət hüququ ilə bağlı olmayan məsələlərə aid olacaq, belə ki, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım 6-cı maddənin 3(c) bəndində açıq-aydın nəzərdə tutulub.

Hüquqi yardımı təmin etmək öhdəliyi *Eyri İrlandiyaya qarşı* işdə²⁸¹ öz əksini tapdı, bu iş, yuxarıda gördüyümüz kimi, boşanma prosesi ilə bağlı idi, amma ərizəçi vəkilin xidmətlərindən istifadə etmək üçün vəsaitinin olmaması ucbatından həmin prosesdən imtina etməli olmuşdu. Bu işdə Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndi pozulub. O, digər bir işdə də eyni nəticəyə gəldi, həmin işdə ərizəçi birinci instansiya məhkəməsinin qərarında təyin olunmuş depozit məbləğini ödəmədiyinə görə onun apellyasiya şikayəti dövlətdaxili səviyyədə rədd edilmişdi, ərizəçi hüquqi yardım üçün müraciət etsə də, onun müraciətinə hətta baxılmamışdı²⁸².

Məhkəmənin presedentlərində bu qaydada öz əksini tapmış hüquqi yardım almaq hüququ mütləq hüquq deyil. Bu, məsələn, *Qnaore Fransaya qarşı* iş üzrə qərardan²⁸³ görünür. Həmin işdə Məhkəmə qərara aldı ki, məhkəmə qərarından şikayət verməkdən ötrü hüquqi yardım üçün edilmiş müraciət kassasiya şikayətinin verilməsi üçün ciddi əsasların olmaması əsasında rədd edilibsə və ərizəçilərin vəkil yardımından istifadə etməsi məcburi deyilsə, rəddetmə qərarı 6-cı maddəyə zidd deyil. Ümumiyyətlə, Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, məhkəməyə müraciət hüququ “öz xarakterinə görə dövlət tərəfindən tənzimləmə tələb edir, həmin tənzimləmə cəmiyyətin və fərdlərin ehtiyaclarına və müraciətlərinə uyğun olaraq müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə fərqli ola bilər”²⁸⁴ və təkə *Qnaorenin işində* sadalanan əsaslara görə deyil, həm də digər müxtəlif əsaslara görə hüquqi yardıma məhdudiyətlər qoyulmasına icazə verə bilər.

Məhkəmə qərarlarını icra etmək öhdəliyi

²⁷⁸ Eyni qərarın 35-ci bəndi.

²⁷⁹ Məhkəmə həmçinin məhkəmə qərarından şikayət ilə (*Tolstoy Miloslavski Birləşmiş Krallığa qarşı*, 13 iyul 1997); kassasiya şikayətlərinin qəbul edilmə şərtləri ilə (*de Virgilis İtaliyaya qarşı*, 20 aprel 1999; *Mor Lüksemburqa qarşı*, 20 aprel 1999; *Melye Fransaya qarşı*, 12 noyabr 2002); və vəkil yardımını təmin etmək öhdəliyi ilə (*Gillou Birləşmiş Krallığa qarşı*, 24 noyabr 1986) bağlı işləri də nəzərdən keçirib. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu işlərdə o, məhkəməyə müraciət hüququna qoyulmuş məhdudiyətlərin qanuni və əsaslı olduğu barədə qərar çıxarıb.

²⁸⁰ Bu məsələ ilə bağlı xüsusən bu işlərə bax: *Joffre de la Pradelye Fransaya qarşı*, 16 dekabr 1992; *Zvolski və Zvolska Çexiya Respublikasına qarşı*, 12 noyabr 2002.

²⁸¹ 9 oktyabr 1979-cu il tarixli qərar. Bu qərarla bağlı həmçinin yuxarıya bax.

²⁸² *Qarsia Manibardo İspaniyaya qarşı*, 15 fevral 2000.

²⁸³ 19 sentyabr 2000-ci il tarixli qərar.

²⁸⁴ *Eşinqdeyn Birləşmiş Krallığa qarşı*, 28 may 1985, b. 57.

6-cı maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş pozitiv öhdəliklərin əhatə dairəsi həmçinin *Hornsbi Yunanıstana qarşı* iş üzrə qərar vasitəsilə genişləndirildi, həmin işdə Məhkəmə Konvensiya ilə təmin olunan hüquqlarının səmərəliliyinin maraqları naminə bildirdi ki, “buna görə də hər hansı məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş qərarın icrası 6-cı maddənin məqsədləri üçün “məhkəmə araşdırmasının” ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmalıdır”²⁸⁵. Beləliklə, məhkəmə qərarının icra edilməməsi bu maddənin tələblərinə riayət edilməməsi deməkdir. Bu cür vəziyyətlərdə yalnız müstəsna hallarda dövlət beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunmaya bilər. Söhbət o hallardan gedir ki, qərarın icrası hər hansı üstün maraqla ziddiyyətə girir, məsələn, 8-ci maddənin kontekstində, əgər qərar boşanmadan sonra himayə və ya görüş hüququ ilə bağlıdırsa, uşağın üstün maraqlarına zidd olur²⁸⁶. İstənilən halda, iqtisadi çətinliklər dövləti borc öhdəliyi ilə bağlı məhkəmə qərarını icra etmək məsuliyyətindən azad etmir²⁸⁷. Analoji olaraq, bu cür hallarda dövlət məhkəmə qərarının dövlət orqanları tərəfindən icrasını təmin etmək öhdəliyini başqa tərəfin üzərinə qoya bilməz²⁸⁸.

Maddə 46: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının icrası

Yuxarıda qeyd olunan presedentlərin məntiqi Məhkəmənin öz qərarlarına da aiddir. O, son vaxtlar faktiki olaraq belə hesab edir ki, Konvensiyanın 46-cı maddəsi²⁸⁹ dövlətlərin üzərinə onun qərarlarını icra etmək öhdəliyini qoyur. Bu öhdəliyin xarakterinə ilk dəfə *Skotsari və Ciunta İtaliyaya qarşı* iş qərarında aşağıdakı ifadələrlə tam şəkildə aydınlıq gətirildi:

*[46-cı maddədən] digər nəticələrlə yanaşı belə bir nəticə çıxır ki, Məhkəmənin pozuntu müəyyən edən qərarı cavabdeh dövlətin üzərinə belə bir hüquqi öhdəlik qoyur ki, o, nəinki əvəzin ədalətli ödənilməsi yolu ilə təyin olunmuş məbləğləri müvafiq şəxslərə ödəsin, həm də Nazirlər Komitəsinin nəzarətinin olması şərti ilə, Məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş pozuntuya son qoymaq və onun nəticələrini mümkün qədər düzəltmək üçün öz daxili hüquq sistemində qəbul edilməli olan ümumi tədbirləri və (və ya) lazımi hallarda fərdi tədbirləri seçsin*²⁹⁰.

Beləliklə, əvəzin ədalətli ödənilməsi, fərdi tədbirlər və ümumi tədbirlər dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməli olan üç tələbdir.

Xüsusi təminatlar

²⁸⁵ 19 mart 1997-ci il tarixli qərar, b. 40.

²⁸⁶ Həmçinin yuxarıya bax.

²⁸⁷ Xüsusən bax: *Burdov Rusiyaya qarşı*, 7 may 2002; həmçinin son dövrlərə aid bu qərarlara bax: *Amat-G Ltd və Mebaqişvili Gürcüstana qarşı*, 27 sentyabr 2005.

²⁸⁸ Misaal üçün bax: *Tunç Türkiyəyə qarşı*, 24 may 2005. Son dövrlərə aid çoxsaylı presedentlərin nümunələri qismində bu işlərə bax: *Fedotov Rusiyaya qarşı*, 25 oktyabr 2005; *Androsov Rusiyaya qarşı*, 6 oktyabr 2005; *H.N. Polşaya qarşı*, 13 sentyabr 2005; *Horvatova Slovakiyaya qarşı*, 17 may 2005; *Sokur Ukraynaya qarşı*, 26 aprel 2005; *Uzkureliene və başqaları Litvaya qarşı*, 26 aprel 2005.

²⁸⁹ Bu maddənin mətnində deyilir: “Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə yekun qərarına riayət etməyi öhdələrinə götürürlür. 2. Məhkəmənin yekun qərarı onun icrasına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinə göndərilir”.

²⁹⁰ 13 iyul 2000-ci il tarixli qərar, b. 249.

Xüsusi təminatlar Konvensiyanın 5-ci və 6-cı maddələrində və 7 sayılı Protokolda təsbit olunmuş tələblərdir, onların məqsədi azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsləri və barəsində deportasiya qərarı olan əcnəbiləri müdafiə etməkdir.

Azadlıqdan məhrum edilmə hallarında zəruri təminatlar (5-ci maddə)

5-ci maddənin ümumi strukturu

5-ci maddənin məqsədi fərdləri qanunsuz və yanlış olaraq tutulmalardan və həbsə alınmalardan müdafiə etməkdir. Bu məqsədlə həmin maddənin 1-ci bəndində deyilir ki, “Hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş aşağıdakı hallardan və qaydadan başqa azadlığından məhrum edilə bilməz”. Lakin elə həmin bənddə bu qaydadan istisnaların tam siyahısı sadalanır, prinsipcə onlar məhdud şərh olunmalıdır. Beləliklə, aşağıdakı istisnalara yol verilir:

- *səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra, şəxsin qanuni həbsə alınması (5-ci maddənin 1(a) bəndi);*
- *məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması (5-ci maddənin 1(b) bəndi);*
- *hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törədildikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsasların olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması (5-ci maddənin 1(c) bəndi);*
- *yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn qanuni həbsə alınması (5-ci maddənin 1(d) bəndi);*
- *yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, ruhi xəstələrin, alkoqolizm və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması (5-ci maddənin 1(e) bəndi);*
- *şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya barəsində deportasiya, yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması (5-ci maddənin 1(f) bəndi).*

Bu normanın və bu istisnaların tətbiq dairəsinə çoxsaylı presedentlərdə aydınlıq gətirilib, onlar bu kitabçalar seriyasında ayrıca kitabçanın mövzusu olmuşdur və burada həmin mənbəyə istinad vardır²⁹¹. İstənilən halda, 5-ci maddənin 1-ci bəndinin müddəaları dövlətlərin üzərinə heç bir pozitiv öhdəlik qoymur. Belə öhdəliklər yalnız 5-ci maddənin digər bəndlərində meydana çıxır, həmin bəndlərdə tutulan və ya həbs edilən şəxslərin yararlına biləcəyi təminatlar əks olunmuşdur.

Pozitiv öhdəliklər

Hüquq uyğun tutma və ya həbsdə saxlama hallarında öhdəliklər

²⁹¹ İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyasından 5-ci kitab.

Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin tələb edə biləcəyi hüquqlar 5-ci maddənin 2-5-ci bəndlərində əks olunub. Onların çoxu dövlət tərəfindən pozitiv müdaxiləni doğurur, həmin müdaxilənin xarakteri ayrı-ayrı bəndlərdə fərqlidir. Biz burada onların mahiyyətini ümumi şəkildə təsvir etməklə kifayətlənəcəyik²⁹².

Məlumatlandırma öhdəliyi. 5-ci maddənin 2-ci bəndinə əsasən: “Tutulmuş hər bir kəsə ona aydın olan dildə onun tutulmasının səbəbləri və ona qarşı irəli sürülən istənilən ittiham barədə dərhal məlumat verilir”. Presedent hüququndan görünür ki, “tutulma” anlayışı mənə baxımından müstəqil anlayışdır, belə ki, o, sırf cinayət cəzası tədbirləri anlayışından kənara çıxır və psixiatriya müəssisəsinə yerləşdirmə barədə qərara da şamil oluna bilər²⁹³. Məlumatlandırma haqqında müddəaya gəldikdə, Avropa Məhkəməsi indiyədək bu məsələdə dəqiq müddət təyin etməkdən imtina edib və bu məsələni konkret işin hallarından asılı olaraq həll edir. Bir işdə o, psixiatriya müəssisəsinə yerləşdirilmə barədə qərarın qəbulu ilə müvafiq şəxsin məlumatlandırılması arasındakı on günlük müddəti 2-ci bəndə zidd hesab etdi, amma terror aktlarına görə tutulmuş şəxslərlə bağlı olan digər bir işdə bir neçə saatlıq (4 saat 45 dəqiqəlik) müddəti həmin bəndə zidd saymadı²⁹⁴. Məlumatın özünə gəldikdə, o, “tutulmanın mühüm hüquqi və faktiki əsaslarını” özündə ehtiva etməli və nəinki müvafiq şəxsin başa düşdüyü dildə ona çatdırılmalı, həm də “sadə, qeyri-texniki dildə” bildirilməlidir²⁹⁵. İdeal halda həmin məlumat tutulma zamanı birbaşa verilməlidir, amma presedent hüququ onun dindirmə zamanı dolayı yolla verilməsinə icazə verir²⁹⁶.

Məhkəmənin qarşısına gətirmək öhdəliyi. Bu öhdəlik yalnız 5-ci maddənin 1(c) bəndində qeyd olunan hallarda tutulmuş şəxslərə aiddir. 5-ci maddənin 3-cü bəndində deyildiyi kimi, onlar “dərhal hakimin və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş vəzifəli şəxsin yanına gətirilir və ağlabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırması və ya məhkəməyə qədər azad edilmək hüququna malikdir”. Adətən Məhkəmə şəxsin məhkəmə yanına gətirilməsinə səf olunan müddəti qiymətləndirərkən daha tələbkardır (o cümlədən terrorizm işlərində)²⁹⁷, Məhkəmə hesab edir ki, “dərhal” sözü bunun qısa müddətdə edilməsini tələb edir. Presedent hüququna əsasən, həmin müddət adətən ən çoxu bir və ya iki gün hesab olunur²⁹⁸. Bundan başqa, şəxsin həbsdə saxlanması barədə qərar qəbul etməli olan hakimə gəldikdə, “qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş vəzifəli şəxs” ifadəsi açıq-aşkar qərəzsizliyin olması üçün baş prokurorluğun və ya cinayət təqibi xidmətinin üzvlərini istisna edir²⁹⁹. Nəhayət, sözügedən məhkəmə həbsdə saxlanmanın davam etməsi barədə qərar çıxararkən təkə bunun qanuniliyini deyil, həm də buna zərurətin olub-olmadığını nəzərə almalıdır. Bunu edə bilmək üçün o, zəruri səlahiyyətlərə malik olmalı və onun

²⁹² Daha ətraflı məlumat üçün insan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyasından 5-ci kitaba bax: *Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası*. Strasburq, Avropa Şurası, 2002.

²⁹³ *Van der Leyer Niderlanda qarşı*, 25 oktyabr 1990.

²⁹⁴ *Foks, Kempbell və Hartli Birləşmiş Krallığa qarşı*, 27 mart 1991.

²⁹⁵ *Foks, Kempbell və Hartlinin işi üzrə qərar*, b. 40.

²⁹⁶ Yenə orada.

²⁹⁷ Misal üçün bax: *Broqan Birləşmiş Krallığa qarşı*, 28 oktyabr 1988.

²⁹⁸ Bax: 5-ci məlumat kitabçası (dörd gün altı saatlıq müddət həddi aşan müddət hesab edilib).

²⁹⁹ Bax: *Huber İsveçrəyə qarşı*, 23 oktyabr 1990; *Brinkat İtaliyaya qarşı*, 26 noyabr 1992.

qərarlarının məcbureddici qüvvəsi olmalıdır³⁰⁰. Həbsin yetərli əsaslarının olmaması, əlbəttə ki, şəxsin azad edilməsi ilə nəticələnməlidir.

Ədalət mühakiməsini təxirə salınmadan həyata keçirmək öhdəliyi. 5-ci maddənin 4-cü bəndinin məqsədi ilk növbədə həbsə alınmış şəxsin həbs qərarından “məhkəməyə” şikayət etmək hüququdur. Bu bənd bu məsələdə dövlətin pozitiv öhdəliyini doğurmur, yalnız bu cür müraciət barədə müddəanın qəbul edilməsi və sözügedən məhkəmənin yaradılması istisna təşkil edir. Digər tərəfdən, həmin bənddə nəzərdə tutulur ki, məhkəmə qərarını “təxirə salınmadan” qəbul etməlidir, bu isə müəyyən dərəcədə məhkəmənin üzərinə məsələni tez həll etmək öhdəliyini qoyur. Avropa Məhkəməsi işin mürəkkəbliyini nəzərə alır ki, bu da normaldır. Bu, hər bir konkret işdən asılı olan məsələdir, amma belə bir ümumi fikir vardır ki, həmin müddət bir neçə həftəni aşmamalıdır³⁰¹.

Kompensasiya ödəmək öhdəliyi. Nəhayət, 5-ci maddənin 5-ci bəndi dövlətlərdən tələb edir ki, əsassız olaraq tutulmanın və ya həbsdə saxlanmanın qurbanı olmuş hər bir kəsə kompensasiya ödəsinlər. Bu, mütləq öhdəlikdir. Onun mövcudluğu həbs qərarının qanunsuz olması ilə şərtlənir.

Hüquqa zidd olaraq tutulma və ya həbsdə saxlanma ilə bağlı öhdəliklər

5-ci maddənin 2-5-ci bəndləri prinsipə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin dövlətin hüquqa zidd hərəkətindən müdafiəsi üçün kifayətdir. Artıq gördüyümüz kimi, bu müdafiə hər şeydən əvvəl həbs qərarının məhkəmə tərəfindən yoxlanılması ilə bağlıdır. Lakin bu yoxlamanın mümkün olması üçün tutulma və həbs dövlət tərəfindən qeydə alınmalı və etiraf edilməlidir. Əks halda 5-ci maddənin təminatları tamamilə mənasız olur. Bu məsələdə dövlətlərin Konvensiyadan yan keçməmələri üçün Məhkəmə əlavə öhdəliklər, o cümlədən həbsin “rəsmiləşdirilməsi” öhdəliyini müəyyən edib, bu, “etiraf edilməyən həbs” halları üçün faydalı sayılır. Bununla bağlı müvafiq presedent hüququ *Kurt Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarın³⁰² əsasında formalaşmışdır. Qərarı vurğulandığı kimi, “5-ci maddə tələb edir ki, hakimiyyət orqanları yoxa çıxma riskinə qarşı qarantiyaları və şəxsin həbsə alınmasından sonra onu heç kəsin görmədiyi barədə inandırıcı iddiaların vaxtında və səmərəli araşdırılmasını təmin etmək üçün səmərəli tədbirlər görsünlər”. Praktiki dildə desək, bu o deməkdir ki, şəxs hakimiyyət orqanları tərəfindən saxlanıldıqda, onlar tutulmanın günün və vaxtını, həbsdə saxlanma yerini, tutulmanın səbəblərini və bu tədbiri həyata keçirmiş şəxsin adını qeydə almalıdırlar. Bu tələblər təkcə etiraf edilməyən həbsdə saxlanma halları üçün deyil, həm də qısa müddətdən sonra başa çatmış həbs halları da daxil olmaqla bütün həbs halları üçün faydalı sayılır³⁰³.

Cinayət işi üzrə məhkəmə araşdırması çərçivəsində təqsirləndirilən şəxsin malik olduğu təminatlar (6-cı maddə və 7 sayılı Protokol)

Bu təminatlar 6-cı maddə ilə 7 sayılı Protokol arasında bölüşdürülüb.

6-cı maddənin verdiyi təminatlar

³⁰⁰ Xüsusən bax: *Letelye Fransaya qarşı*, 26 iyun 1991; və *Tomazi Fransaya qarşı*, 27 avqust 1992.

³⁰¹ 5-ci məlumat kitabçasına bax.

³⁰² 25 may 1998-ci il tarixli qərar.

³⁰³ Bax: *Angelova Bolqarıstana qarşı*, 13 iyun 2002.

Bu təminatları ötürü qeyd edəcəyik³⁰⁴. Onlar 6-cı maddənin 3-cü bəndində təsbit olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, onlardan yalnız üçü dövlətlər üçün pozitiv öhdəliklər yaradır. Bunlar aşağıdakılardır: təqsirləndirilən şəxsin “ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq” hüququ (*a* yarımbəndi); məhkəmə tərəfindən təyin olunmuş vəkilin pulsuz yardımından istifadə etmək hüququ və müvafiq olaraq, həmin yardımın əvəzinin ödənilməsi üçün maddi yardım almaq hüququ (*c* yarımbəndi); və nəhayət, ehtiyac olduqda tərcüməçinin pulsuz yardımından istifadə etmək hüququ (*f* yarımbəndi).

7 sayılı Protokolun verdiyi təminatlar

Konvensiyanın 7 sayılı Protokolu 6-cı maddədəki təminatlara mahiyyət etibarlı ilə iki təminat əlavə edir. Bunlardan birincisi cinayət işlərində iki mərhələli məhkəmə icraatı hüququdur (2-ci maddə)³⁰⁵. Precedent hüququna əsasən, 2-ci maddənin mətni bu hüququn həyata keçirilməsi üsulu ilə bağlı dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verir. Konkret desək, daxili qanunvericilik yuxarı instansiya məhkəməsinin səlahiyyətini yalnız hüquqi məsələlərə baxılması ilə məhdudlaşdırır bilər. Bunu nəzərə alaraq, Avropa Məhkəməsi Fransaya qarşı işdə qərara aldı ki, cinayət məsələlərinə tətbiq edilən Fransa qanunvericiliyi (həmin qanunvericiliyə əsasən, andlılar məhkəməsinin qərarlarından Kassasiya Məhkəməsinə şikayət edilə bilər) ümumən bu maddənin tələblərinə cavab verir³⁰⁶. Buna baxmayaraq, həmin işdə Fransa sözügedən prosedurun konkret xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq təqsirkar sayıldı: belə ki, qanunvericilikdə belə bir norma³⁰⁷ vardı ki, barəsində andlılar məhkəməsi tərəfindən qiyabi hökm çıxarılmış şəxslərin şikayət vermək hüququ yoxdur³⁰⁸. Lakin şəxsin sadəcə məhkum edilməsinin və ya təqsirkar sayılmasının yetərli olduğunu düşünmək olmaz. Bundan əlavə, məhkum olunmuş şəxsin yuxarı məhkəməyə müraciət etməsinə imkan yaradılmalıdır. Digər bir işdə Məhkəmənin gəldiyi nəticə məhz bundan ibarət oldu, həmin işdə məhkəmə qərarından şikayət etmək hüququ cinayət təqibi orqanına məxsus idi³⁰⁹.

İkinci təminat eyni Protokolun 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur və **məhkəmə səhvi baş verdikdə kompensasiya almaq hüququndan** ibarətdir. Bu hüquqdan irəli gələn öhdəlik açıq-aydın görünür və burada heç bir şərhə ehtiyac yoxdur, təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiya məbləği hesablanarkən müvafiq şəxsdən tələb oluna bilər ki, məhkəmə səhvi nəticəsində məruz qaldığı ziyanı sübuta yetirsin³¹⁰.

³⁰⁴ Əlavə təfəsilatlar üçün bax: *Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası*. Strasburq, Avropa Şurası, 2002.

³⁰⁵ 2-ci maddədə deyilir: “1. Cinayət törətməyə görə məhkəmə tərəfindən məhkum edilmiş hər kəsin, barəsində çıxarılmış hökmə və ya cəzaya daha yuxarı məhkəmədə yenidən baxılması hüququ vardır. 2. Qanunla xırda xətalər hesab olunan hüquqpozmalarla bağlı və ya müvafiq şəxs artıq birinci instansiyada yuxarı məhkəmə tərəfindən məhkum edilibsə və ya onun bəraəti məsələsinə yenidən baxılma nəticəsində təqsirli hesab edilib və məhkum edilibsə, bu hüquqdan istisnaya yol verilir”.

³⁰⁶ *Krombax Fransaya qarşı*, 13 fevral 2001.

³⁰⁷ Bu konkret prosessual xüsusiyyət 2004-cü il tarixli qanunla ləğv edildi.

³⁰⁸ Yenə həmin qərara bax. Bu qərar *Papon Fransaya qarşı* (25 iyul 2002) və *Mariani Fransaya qarşı* (31 mart 2005) işlər üzrə qərarlarla təsdiqləndi.

³⁰⁹ *Qurtepkə Ukraynaya qarşı*, 6 sentyabr 2005.

³¹⁰ *Şilyayev Rusiyaya qarşı*, 6 oktyabr 2005. Qeyd edək ki, Məhkəmə bu məsələnin həllində Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 5-ci bəndi ilə bağlı çıxardığı nəticəyə istinad edir.

Barəsində deportasiya qərarı olan əcnəbilərin malik olduğu təminatlar

7 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində müəyyən təminatlar nəzərdə tutulur ki, onlar ölkədən çıxarılma hallarında bu tədbirə məruz qalan əcnəbilərin müdafiəsinə xidmət edir, bu şərtlə ki, həmin şəxslər dövlətin ərazisində “qanuni” əsaslarla yaşasınlar. Həmin təminatlardan birincisi (o, dövlətin üzərinə hər hansı dəqiq pozitiv öhdəlik qoymur) ondan ibarətdir ki, ölkədən çıxarma tədbiri “qanuna müvafiq olaraq” tətbiq edilməlidir. Bu ilk şərt yerinə yetirildikdən sonra əcnəbi: a) ölkədən çıxarılmasına qarşı arqumentlər təqdim etmək imkanına; b) onun işinə yenidən baxılması imkanına və c) bu məqsədlərlə görə səlahiyyətli orqan qarşısında və ya belə orqanların təyin etdiyi şəxs, yaxud şəxslər qarşısında təmsil olunmaq imkanına malik olmalıdır.

Əcnəbilər üçün təmin olunan bu “hüquqlar” açıq-aydın dövlət tərəfindən pozitiv tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu günədək Məhkəmə 7 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiqi ilə bağlı hər hansı yekun qərar qəbul etmədiyinə görə³¹¹, bu maddənin tələblərini aydın şəkildə müəyyən etmək çətindir. Belə düşünmək olar ki, o, ən azı ölkədən çıxarılma barədə qərarlardan şikayət etmək imkanının daxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasını və belə işlər üzrə prosedurun müəyyən çəkişmə xarakterli prosedura uyğun olmasını tələb edir. Amma bununla belə, cavablandırılmayan suallar da var:

- Bu maddədə nəzərdə tutulmuş “səlahiyyətli orqan” məhkəmə orqanıdır, yoxsa inzibati orqan, əgər inzibati orqandırsa, onun qərarından şikayət vermək olarmı, yaxud o, müstəqil orqandırımı?
- Həmin orqandadakı icraatda hansı prinsiplərə əməl olunmalıdır?

Bu suallara cavab verməyərək sadəcə qeyd edək ki, ölkədən çıxarılma ictimai qaydanın maraqları üçün zəruri olduqda və ya milli təhlükəsizlik əsasları ilə şərtləndirildikdə, yuxarıda qeyd edilən təminatları nəzərə almamaq və ölkədən çıxarılma tədbirini dərhal icra etmək olar. Avropa Məhkəməsi hər bir halda işi mahiyyəti üzrə araşdırarkən bu əsasların olub-olmadığını yoxlamasaydı, yəqin ki, bu müddəa bu cür şəxslərin Konvensiya əsasında müdafiəsinə əhəmiyyətli dərəcədə xələl gətirilmiş olar, yaxud hətta ona əməl olunmasına maneə yarada bilərdi.

³¹¹ Belə görünür ki, Məhkəmə bu maddənin tətbiqi ilə bağlı məsələni yalnız bir işdə nəzərdən keçirmək niyyətində olub (*Şişkovski San-Marinoya qarşı*, 29 mart 2005). Amma işə baxılan müddətdə müvafiq şəxslərə yaşayış icazəsi verildi (müsbət məhkəmə qərarından sonra) və Məhkəmə hesab etdi ki, insan hüquqlarına riayət edilməsi baxımından onun bu ərizəni araşdırmasına ehtiyac yoxdur və iş siyahıdan çıxarıldı.

**Avropa Şurasının İnsan Hüquqları Baş Direktoratu
(Directorate General of Human Rights
Council of Europe)
F-670-75 Strasbourg Cedex**

http://www.coe.int/human_rights/

İnsan hüquqlarına dair bu silsilə məlumat kitabçaları İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın konkret maddələrinin Strasburqdakı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən necə tətbiq və şərh edilməsinə dair praktiki vəsaitlərdir. Onlar hüquqşünaslıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər, xüsusən də, hakimlər üçün yazılıb, lakin maraqlanan digər oxucular da onlarla tanış ola bilərlər.